

«Ἀκρίβεια κατ' ἐρώτησιν καὶ ἀπόκρισιν
τῶν τόνων τῆς παπαδικῆς τέχνης»
«Θεολογική» ἀνάγνωση
τῆς ὁμωνύμου μεταβυζαντινῆς θεωρητικῆς συγγραφῆς

α'. Προοιμιακὴ ἐπισήμανση

ΔΙΧΩΣ ΑΜΦΙΒΟΛΙΑ, ΤΟ ΥΠΟ ΤΟΝ ΤΙΤΛΟ «Ἀκρίβεια κατ' ἐρώτησιν καὶ ἀπόκρισιν τῶν τόνων τῆς παπαδικῆς τέχνης» μεταβυζαντινὸ θεωρητικὸ ἐγχειρίδιο ἀποτελεῖ μιὰν ἐνδιαφέρουσα εἰδικὴ μονογραφία ἐπὶ τῶν σημαδιῶν τῆς ψαλτικῆς τέχνης· ἤδη ἐκ τοῦ προοιμίου αὐτῆς, διὰ τῆς προσφίλους σὲ παρόμοια κείμενα μεθόδου τῶν ἐρωταποκρίσεων¹,

1. Εἶναι, ὥπως δὴποτε, ἐνδεικτικὸ ὅτι ἱκανὰ τῶν ὑφισταμένων μεταβυζαντινῶν θεωρητικῶν ἐγχειριδίων τῆς ψαλτικῆς τέχνης εἶναι συντεταγμένα κατὰ τὸ σύστημα τῶν ἐρωταποκρίσεων· ἡ αἰτία σκιαγραφεῖται, νομίζουμε, εὐγλωττῶς στὸ ἀκόλουθο ἐπίτιτλο τῆς θεωρητικῆς συγγραφῆς Κυρίλλου ἀρχιερέως πρῶτην Τήνου τοῦ Μαρμαρινοῦ: «Εἰσαγωγή μουσικῆς κατ' ἐρωταποκρίσιν, εἰς ῥαοτέραν κατάληψιν τῶν μαθητιόντων, ἧς ὁ λόγος περὶ τε τῶν ἀνιουσῶν καὶ κατιουσῶν φωνῶν, σωμάτων τε καὶ πνευμάτων, ἧ καὶ ἑαυτὰ καὶ ἧ πρὸς ἄλληλα ἔχουσιν, ἐν τε συνδέσει καὶ συντάξει, καὶ περὶ τῶν ἐνεργειῶν τε καὶ σχημάτων τῶν κοινῶς λεγομένων μεγάλων σημαδιῶν, παρὰ τε τοῖς πάλαι καὶ νῦν, ἐπὶ παντός ἤχου, φθορῶν τε αὐτῶν καὶ φωνουργιῶν καὶ λήξεων, καὶ τῶν τινῶν ἄλλων παρεπομένων αὐτοῖς» [τὸ πρῶτο τμῆμα τοῦ ἐν λόγῳ κειμένου (μὲ μέρος καὶ τοῦ δευτέρου τμήματος τῆς ὅλης θεωρητικῆς συγγραφῆς) δημοσιεύθηκε πρωτογενῶς μὲν ἀπὸ τὸν ΨΑΧΟ, Κύριλλος Μαρμαρινός, κριτικῶς δὲ ἀπὸ τὸν ΓΚΕΡΤΣΜΑΝ, Τὸ θεωρητικόν τῆς Πετροπόλεως, σσ. 725-738 (αὐτόθι, στίς μὲν σσ. 739-748 καὶ 760-769 τὸ ἴδιο κείμενο παρατίθεται μεταφρασμένο στὴ ρωσικὴ καὶ ἀγγλική, ἀντιστοίχως, γλῶσσα, στίς δὲ σσ. 697-724, 749-759 καὶ 770-779 καταχωρίζονται –ρωσιστὶ καὶ ἀγγλίστι ὁμοίως– ἀφ' ἐνὸς μὲν εἰσαγωγικὲς παρατηρήσεις γιὰ τὸν συντάκτη καὶ τὴν ἐν γένει ἱστορία τῆς θεωρητικῆς συγγραφῆς, ἀφ' ἑτέρου δὲ εἰδικώτερος μουσικολογικὸς σχολιασμὸς τοῦ ἐν λόγῳ κειμένου). Γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ πράγματος νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἐκ τῶν ὑπολοίπων τμημάτων τοῦ ἐν λόγῳ πενταμεροῦς θεωρητικοῦ ἐγχειριδίου, τὸ τρίτο, τὸ ὁποῖο σύμφωνα μὲ νεώτερες ἐρευνητικὲς ἐνδείξεις (βλ. ΧΑΤΖΗΓΙΑΚΟΪΜΗ, Αὐτογράφο

του Μεγάλου Θεωρητικού, σ. 321) αποτελεί τή βάση του -γνωστού από το Θεωρητικό του Χρυσάνθου- αλφabetικού καταλόγου των παλαιών και νέων μουσικών διδασκάλων (βλ. ΧΡΥΣΑΝΘΟΥ, Θεωρητικόν, σσ. XXXIII-XLII), δημοσιεύθηκε πρωτογενώς μὲν ἀπὸ τὸν ΔΥΟΒΟΥΝΙΩΤΗ, Κατάλογος, σσ. 278-281, κριτικῶς δὲ ἀπὸ τὸν προμνημονευθέντα ΓΚΕΡΤΣΜΑΝ, ὁ.π., σσ. 786-793 (μὲ τὸ ἴδιο κείμενο ρωσιστὶ καὶ ἀγγλιστὶ μεταφρασμένο στὶς σσ. 794-804 καὶ 815-824 καὶ διγλωσσες, ὁμοίως, εἰσαγωγικὲς παρατηρήσεις καὶ σχόλια στὶς σσ. 780-785 καὶ 805-814, 825-834 ἀντιστοίχως [σημειωτέον ὅτι παρηλλαγμένο ἀντίγραφο τοῦ ἐν λόγῳ καταλόγου (μὲ σχετικὲς προσδῆκες ἢ προσαρμογές) καταχωρίζεται, ἐπιπροσθέτως, στοὺς αὐτογράφους Νικηφόρου τοῦ Καντουνιάρη κώδικες Ξηρ. 318, φ. 140^ο κ.έ. (βλ. καὶ ΣΤΑΘΗ, Τὰ χειρόγραφα Α', σσ. 143-151) καὶ Βατοπ. 1427, φ. 659^ο κ.έ. (βλ. καὶ ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΟΥ-ΑΡΚΑΔΙΟΥ, Κατάλογος, σσ. 226-227)]), ἐνῶ στὸ τέταρτο καὶ στὸ πέμπτο ἀναφέρεται εἰδικώτερα ὁ ΑΛΥΠΤΖΑΚΗΣ, Ἐκκλησιαστικοὶ ἤχοι καὶ ἀραβοπερσικὰ μακάμια, κυρίως σσ. 9 (ὑπόσημ. 6), 14-17, 21 [ὅπου ἐπισημαίνεται καὶ ἡ αὐτοῦσια μεταφορὰ τμήματος τοῦ ἐν λόγῳ ἔργου στὴν ἐκδόση Ἑρμηνεία τῆς ἐξωτερικῆς μουσικῆς (1843)], 33-34 καὶ 43-64 (ὅπου παρατίθενται 22 πανομοιότυπα ἐπὶ μέρους περικοπῶν τῶν δύο αὐτῶν τμημάτων τῆς θεωρητικῆς συγγραφῆς τοῦ Κυρίλλου ἀπὸ τὸν κώδικα Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας 305· πλήρεις οἱ ἐν λόγῳ περικοπὲς τῆς θεωρητικῆς συγγραφῆς τοῦ Κυρίλλου ἐδημοσιεύθησαν (μεταφρασμένες καὶ σχολιασμένες) εἰς POPESCU-JUDETZ-ABABI-SIRLI, *Sources of 18th century music*, pp. 49-124 [πρὸ βλ. καὶ αὐτόδι, σσ. 16-20 καὶ 125-126, ὅπου περὶ τοῦ Κυρίλλου καὶ ὁ σχολιασμός τῆς θεωρητικῆς συγγραφῆς αὐτοῦ, ἀντιστοίχως]· πρὸ βλ. σχετικῶς καὶ ΓΚΕΡΤΣΜΑΝ, Κατάλογος Α', σσ. 473-478. ΓΚΕΡΤΣΜΑΝ, Κατάλογος Β', σσ. 299-304. ΨΑΧΟΥ, Ἡ παρασημαντικὴ, σσ. 113-114, ὑπόσημ. 60. ΣΤΑΘΗ, ὁ.π., σσ. 189-206. ΧΑΤΖΗΓΙΑΚΟΪΜΗ, Μουσικὰ χειρόγραφα Τουρκοκρατίας, σσ. 147-148. Πλήρης ἡ ἐν λόγῳ θεωρητικὴ συγγραφή δημοσιεύθηκε πρόσφατα ἀπὸ τὸν Χαράλαμπο Καρακατσάνη (βλ. Μαρμαρινός)].

Ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα ὁμοειδῆ θεωρητικὰ ἐγχειρίδια μνημονεύουμε ἐνδεικτικῶς ἐδῶ τὶς γνωστὲς Ἑρωταποκρίσεις τοῦ ψευδο-Δαμασκηνοῦ [: «Τοῦ ὁσίου καὶ θεοφόρου πατρός ἡμῶν Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ, Ἑρωταποκρίσεις τῆς παπαδικῆς τέχνης, περὶ σημαδίων καὶ φωνῶν καὶ τόνων καὶ πνευμάτων καὶ κρατημάτων καὶ παραλλαγῶν καὶ ὅσα ἐν τῇ παπαδικῇ τέχνῃ διαλαμβάνουσιν» (κείμενο δημοσιευμένο κριτικῶς εἰς Ἑρωταποκρίσεις)], καθὼς καὶ τῇ νεώτερῃ Κρηπίδα (1842¹) Θεοδώρου παπᾶ-Παράσχου τοῦ Φωκαέως [: «Κρηπὶς τοῦ θεωρητικοῦ καὶ πρακτικοῦ τῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς, συνταχθεῖσα πρὸς χρῆσιν τῶν σπουδάζοντων αὐτὴν κατὰ τὴν νέαν μέθοδον παρὰ τῶν τριῶν ἐνδόξων μουσικοδιδασκάλων, κυρίου Χρυσάνθου μητροπολίτου Προύσης, κυρίου Γρηγορίου Πρωτοψάλτου τῆς τοῦ Χριστοῦ Μεγάλης Ἐκκλησίας καὶ κυρίου Χουρμουζίου Χαρτοφύλακος, ἐκδομένη πρότερον μὲν διηγηματικῶς παρὰ Παναγιώτου Πελοπίδου, νῦν δὲ αὖθις εἰς τύπον ἐκδοθεῖσα κατ' ἐρωταπόκρισιν, μετὰ προσδῆκης πολλῶν ἐτέρων ἀναγκαιούντων τὰ μάλιστα εἰς φιλολογικὴν γνῶσιν, παρὰ Θεοδώρου παπᾶ-Παράσχου Φωκαέως, ἐπιστάσις τοῦ ἰδίου καὶ ἀναλωμασιν αὐτοῦ τε καὶ τῶν φιλομούσων συνδρομητῶν, ἐν Κωνσταντινουπόλει, ἐκ τῆς τοῦ Γένους ἡμῶν πατριαρχικῆς τυπογραφίας, 1842» (μὲ ἀλλεπάλληλες ἑκτοτε ἐπανεκδόσεις [περὶ τῶν

κατὰ τὴν ὁποία εἶναι δομημένο τὸ σύνολο καὶ τοῦ ἐν λόγῳ κειμένου, προσδιορίζεται τὸ ἀκριβὲς περιεχόμενο τῆς ὅλης συγγραφῆς: «πῶς ἐγένοντο [sc. τὰ σημάδια] ἀπ' ἀρχῆς μέχρι τέλους, ἡγουν ἀπὸ τοῦ Ἰσου. πῶς τὸ ἴσον λέγεται ἄφωνον καὶ ἑμφωνον. εἰ μὲν γὰρ ἐστὶ ἄφωνον, πῶς κεῖται μόνον; πάντων γὰρ τῶν ἀφώνων οὐδὲ ἐν κεῖται μόνον, ἀλλὰ δεῖται τῆς φωνῆς ἐπάνω, εἰ δέ ἐστιν ἑμφωνον, πῶς οὔτε ἀναβαίνει, οὔτε κατεβαίνει; καὶ πάλιν [...] πῶς λέγεται ἀρχὴ καὶ θεμέλιον πάντων τῶν σημαδίων [...] τὸ ὀλίγον ἔχει φωνὴν ἀνάγουσαν, καὶ ἡ ὀξεῖα ὡσαύτως. ὁμοίως καὶ ἡ πετασθὴ· ἐπειδὴ τὰ τρία ταῦτα ἰσόφωνα εἰσι, τίνα χρεῖαν ἔχομεν τοῦ πληθους; οὐκ ἀρκεῖ τὸ ὀλίγον ἐὰν τίθηται ἀντὶ τῆς ὀξείας καὶ ἀντὶ τῆς πετασθῆς; [...] τὸ ἐν κέντημα, πῶς ἔχει δύο φωνάς, τὰ δὲ δύο κεντήματα μίαν φωνήν, ὀφείλοντα ἔχειν τρεῖς ἢ δύο· πῶς δὲ καὶ μίαν μὲν ἡ ὀξεῖα ἔχει φωνήν, ἡ δὲ διπλῇ φωνήν οὐκ ἔχει, εἰ μὲν γὰρ εἴποις, ὅτι δύο ὀξεῖαι συνήχθησαν ὁμοῦ καὶ ἐγένοντο μία ὑπόστασις, ἢ διότι ἔλαβον τὴν ἀργίαν, καὶ διὰ τοῦτο ἀπέβαλον τὴν φωνήν, ἰδοὺ καὶ οἱ δύο ἀπόστροφοι μία ὑπόστασις ἐγένοντο, ἔχουσι δὲ καὶ φωνήν καὶ ἀργίαν [...] τὸ σείσμα [...] ἄλλοι μὲν γὰρ λέγουσιν ὡς ὑποῤῥοή ἐστὶ, διότι κεῖται ἔμπροσθεν τοῦ πιάσματος, σαλεύει καὶ λέγεται σείσμα· ἄλλοι δέ, ὅτι σημάδιον ἐστὶν ἄφωνον καὶ οὐχ ὑποῤῥοή, ὀνομάζεται δὲ σκώληξ, καὶ ἀπὸ τοῦ σκώληκος γίνεται σείσμα»².

Βεβαίως, ἡ ἀξιοσημεῖωτη πρωτοτυπία τῆς παρούσης θεωρητικῆς συγγραφῆς συνίσταται στὴν πολὺ συχνὴ καταφυγὴ σὲ ἀγιογραφικὰ καὶ πατερικὰ χωρία, ἢ καὶ σὲ ἄλλες γνωστὲς καὶ συνήθεις φράσεις ἐκκλησιαστικῆς ὀρολογίας, προκειμένου δι' αὐτῶν νὰ ἐρμηνευθοῦν, μὲ οἰονεῖ θεολογικὸ λόγῳ, βασικὰς θεωρητικὰς ἐννοιες τῆς ψαλτικῆς τέχνης. Ἡ τάση αὕτῃ διακρίνεται ἐξ ἀρχῆς τοῦ κειμένου, ὅταν ὁ ὑποτιθέμενος ἐρωτῶν μαθητὴς, ἀπευθυνόμενος πρὸς τὸν διδάσκαλό του, προβάλλει ὡς βασικὰ ἐπιχειρήματα τῆς ὀφειλομένης διδαχῆς ἀφ' ἐνὸς μὲν τὴν τοῦ

ὁποίων βλ. προχείρως εἰς ΧΑΤΖΗΘΕΟΔΩΡΟΥ, *Βιβλιογραφία*, σσ. 219-220, 227, 229, 233, 246-247, λήμματα ὑπ' ἀριθμὸν 231, 243, 248, 254, 285]]. Γενικῶς γιὰ τὰ εἰς τύπον ἐρωταποκρίσεων συντεταγμένα θεωρητικὰ κείμενα τῆς ψαλτικῆς τέχνης πρὸς ΑΛΙΓΙΖΑΚΗ, *Ἡ ὀκταηχία*, σσ. 140-145.

2. Ὅλες οἱ ἐν συνεχείᾳ παραπομπὲς ἐπὶ τοῦ ἐξεταζομένου ἐδῶ θεωρητικοῦ ἐγχειριδίου γίνονται στὴν τελευταία κριτικὴ ἐκδοσὴ αὐτοῦ (ἡ ὁποία σχολιάζεται εἰδικώτερον κατωτέρω) ἐν προκειμένῳ βλ. *Ακρίβεια*, σ. 40²⁻²¹.

Κυρίου ἀγάπην, ἀφ' ἑτέρου δὲ τὴν (γνωστὴ ἀπὸ τὸ κατὰ Ματθαῖον Εὐαγγέλιο [κέ', 14-30]) Κυριακὴ παραβολὴ τῶν τάλαντων: «Ἠρώτησέ τις μαθητὴς τὸν διδάσκαλον αὐτοῦ· δέομαί σου, διδάσκαλε, διὰ τὸν Κύριον, ἐξειπεῖν μοι καὶ ἐρμηνεύσαι τὰ σημάδια [...] ἐρμηνεύσόν μοι [...] διὰ τὴν τοῦ Κυρίου ἀγάπην [...] ἀπλῶς ἕκαστα καὶ ὁ Θεὸς πολυπλασιάσαι τὸ δοθέν σοι τάλαντον· ἵνα μὴ κατακριθῇς ὡς ὁ δοῦλος ἐκεῖνος, ὁ τὸ ἀργύριον ἐν τῇ γῇ κρύψας, ἀλλὰ μᾶλλον ἀκούσης παρὰ τοῦ φοβεροῦ κριτοῦ· “εὖ, δοῦλε ἀγαθὲ καὶ πιστέ, ἐπὶ ὀλίγα ἦς πιστός, ἐπὶ πολλῶν σε καταστήσω· εἰσελθε εἰς τὴν χαρὰν τοῦ κυρίου σου”»³. Ἡ ἀπόκριση τοῦ διδασκάλου διαμορφώνεται ἀναλόγως: «Καὶ ὁ διδάσκαλος πρὸς τὸν μαθητὴν· ἐπειδὴ, ἀδελφέ, διψᾷς μαθεῖν, ἄκουσον νουνεχῶς, καὶ διδάξω σε περὶ τούτων, εἴ τι ὁ Θεὸς ἀποκαλύψει μοι»⁴.

Στὸ παρὸν κείμενο ἀποπειρώμεθα, ἀκριβῶς, εἰδικώτερη ἀναφορὰ στὴν ἐπιστημανθεῖσα ἰδιοτυπία τῆς ἐν λόγῳ θεωρητικῆς συγγραφῆς, διὰ μιᾶς –ἐκ τοῦ ὑποτίτλου ἤδη ὑπεσχημένης– «θεολογικῆς» ἀναγνώσεως

3. Ἀκριβεία, σ. 40¹⁻², 18, 22-26. Ὁ φερόμενος ἐδῶ μαθητὴς καὶ παρακατιῶν ὑπενδυμίζει πρὸς τὸν διδάσκαλό του τὴν ἴδια ἀγιογραφικὴ παραβολή: «Καὶ ὁ μαθητὴς· ὅσα ἔλεγες, διδάσκαλε, δεκτὰ εἰσι καὶ τεχνικά, καὶ οὐκ ἔκρυψας τὸ τάλαντον, ἀλλὰ πλεονάζων ἐδίδασκές με ὡς πρέπει...» (Ἀκριβεία, σ. 86⁴⁷³⁻⁴⁷⁴).

4. Ἀκριβεία, σ. 40²⁶⁻²⁷. Νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἡ ἀνωτέρω, ἀρκτική τῆς Ἀκριβείας, στιχομυθία μαθητοῦ-διδασκάλου ἀπαντᾷ ἐπίσης, ἐλαφρῶς παρηλλαχμένη, ἐμβολίμως ἐνὸς ἀνεπιγράφου θεωρητικοῦ κειμένου, τὸ ὁποῖο ἐκ τοῦ κώδικος Vatic. Gr. 872 (τοῦ 18^{ου} αἰῶνος) δημοσιεύει ὁ TARDO, *L'Antica Melurgia Bizantina*, p. 168· καταχωρίζουμε ἐδῶ (διορθώνοντας σιωπηρῶς ὁρισμένα γραμματικὰ ἀβλεπτήματα τῆς ἐκδόσεως Tardo) τὴ σχετικὴ περικοπὴ πρὸς ἄμεση σύγκριστι: «Παρακαλῶ, διὰ τὸν Κύριον, ἐξειπεῖν μοι καὶ ἐρμηνεύσαι ποῖοί εἰσιν οἱ τόνοι καὶ ποῖα τὰ πνεύματα καὶ ποῖα τὰ μέλη. Καὶ ἀκριβῶς ἐν καθ' ἐν πολλαπλασιάσας ἀπὸ τοῦ δοθέντός σοι τάλαντος, ἵνα μὴ κατακριθῇς, ὡς ὁ τὸ ἀργύριον κρύψας, ἀλλ' ἵνα μᾶλλον ἀκούσης ἀπὸ τοῦ δικαίου κριτοῦ· “εὖ, ἀγαθὲ δοῦλε, ἐπὶ ὀλίγα ἦς πιστός, ἐπὶ πολλῶν σε καταστήσω· εἰσελθε εἰς τὴν χαρὰν τοῦ Κυρίου σου”. ἵνα δέ σοι καὶ γὰρ παρέξω, χάριν ὀφωνίου, τὸ κατὰ δύναμιν, λέγω δὲ τὰ τρία τὰ μενούτζηκα. Νῦν ἐπειδὴ, ἀδελφέ, διψᾷς μαθεῖν, ἄκουσόν μου νουνεχῶς καὶ διδάξω σοι εἴ τι ὁ Θεὸς ἀποκαλύψει τὴν δύναμιν μικράν, εἴ λέγω ταῦτα, ἵνα μὴ λύπην σοι προξενήσω καὶ ταύτην λαμβάνω». Ἐπὶ τοῦ παρόντος, ὁ περαιτέρω σχολιασμός τοῦ ἐν λόγῳ φαινομένου ἐκφεύγει τῶν ὁρίων τοῦ παρόντος κειμένου· ἡ ἐπιλεκτικὴ, πάντως, προσφυγὴ τοῦ ἀδήλου συντάκτου τῆς Ἀκριβείας σὲ προϋφιστάμενες ὁμοειδεῖς θεωρητικὲς πραγματείες, μὲ συνάπεια ἐπουσιώδεις ἢ οὐσιαστικώτερες ἐξ αὐτῶν ἐπιρροές, ἀποτελεῖ, ἀναμφιβόλως, μιὰν πρώτην, εὐλόγως διατυπουμένην, εἰκασία.

τοῦ ὅλου κειμένου· τὰ κυριώτερα «ἐρωτήματα» ποὺ «ὑποβάλλουμε» στὸν ἄδηλο, δυστυχῶς, συντάκτη τοῦ ἐγχειριδίου τῆς *Ἀκριθείας* κατατείνουν σὲ ἐρμηνευτική ἀνίχνευση τῆς διαπιστευμένης διαρκούς «σχολινοθεσίας» τοῦ μεταξὺ θεολογίας καὶ μουσικολογίας ἥ, ἀκριθέστερα, μεταξὺ τύπου καὶ οὐσίας, ἐπιφάσεως καὶ ἀληθείας, συμβόλου καὶ ὄντως νοουμένου· ἀποσκοποῦν, ἐν κατακλείδι, σὲ λειτουργικὴ αἰτιολόγηση τῆς «θεολογικῆς διαστάσεως» ἐνὸς θεωρητικοῦ ἐγχειριδίου τῆς ψαλτικῆς τέχνης.

6. Ἡ παράδοση τοῦ κειμένου

Τὸ ὑπὸ ἐξέταση σύγγραμμα μᾶς εἶναι γνωστὸ ἀπὸ πολὺ παλαιά, μέσῳ δύο κυρίως πηγῶν· ἥτοι, γενικῶν καταλόγων χειρογράφων καὶ ἐιδικῶν μουσικολογικῶν ἄρθρων καὶ μελετῶν. Ἐξ ὧσιν, τοῦλάχιστον, γνωρίζουμε, πρῶτος χρονολογικῶς ἐπεσήμανε τὴν ὑπαρξή του, κατὰ τὸ ἔτος 1891, ὁ Ἀθανάσιος Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, ὅταν, κατὰ τὴν περιγραφή τοῦ ὑπ' ἀριθμὸν 332 κώδικος τῆς Πατριαρχικῆς Βιβλιοθήκης Ἱεροσολύμων, δημοσίευσε τὴν ἐπιγραφή καὶ τὴν ἀρχὴ τοῦ (ἀνθολογουμένου στὸν ἐν λόγω κώδικα) θεωρητικοῦ ἐγχειριδίου⁵. Ἐνα χρόνο ἀργότερα οἱ Ἰωάννης καὶ Ἀλκιβιάδης Σακκελίων γνωστοποίησαν τὴν ἀνθολόγηση τοῦ ἰδίου κειμένου καὶ στοὺς ὑπ' ἀριθμὸν 965 καὶ 968 κώδικες τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος, μὲ μνεῖα, ἐπίσης, τῆς ἐπιγραφῆς τοῦ ἐγχειριδίου⁶. Ὁμοίως, κατὰ τὸ ἔτος 1895, ὁ Σπυρίδων

5. Βλ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΕΡΑΜΕΩΣ, *Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη Α'*, σ. 376 [: «Ἀδήλου “ἀκριθεία κατ' ἐρώτησιν καὶ ἀπόκρισιν τῶν τόνων τῆς παπαδικῆς τέχνης”. / Ἀρχ. “Ἡρώτησέ τις τὸν διδάσκαλον αὐτοῦ· δέομαί σου διδάσκαλε διὰ τὸν Κύριον ἐξεῖπεῖν μοι καὶ ἐρμηνεύσαι τὰ σημάδια”»].

6. Βλ. ΣΑΚΚΕΛΙΩΝΟΣ, *Κατάλογος*, σ. 174 [: «Ἀκριθεία κατ' ἐρώτησιν καὶ ἀπόκρισιν τῶν τόνων τῆς παπαδικῆς τέχνης» (γιὰ τὸν κώδικα EBE 965) καὶ «Ἀκριθεία καὶ διδασκαλία τῆς μουσικῆς τέχνης κατ' ἐρωταπόκρισιν τῶν τόνων καὶ σημαδίων καὶ φωνῶν τῆς παπαδικῆς τέχνης» (γιὰ τὸν κώδικα EBE 968)]. Σημειωτέον ὅτι μνεῖα τῆς σχετικῆς ἐπιγραφῆς τοῦ κώδικος EBE 968 ἀπαντᾷ ἐπιπροσθέτως καὶ εἰς: ΨΑΧΟΙ, *Δημοσίευσιν ἀρχαίων χειρογράφων* [βλ. συγκεκριμένως: Φόρμιγξ, περ. Β', ἔτος Β', ἀριθμ. 3-4, Ἀθῆναι 15-31 Μαΐου 1906, σ. 5: «Τὸ χειρόγραφον τοῦτο (sc. ὑπ' ἀριθμὸν 968 τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης) περιέχον ἐν πρώτοις τὴν εἰς τὸν Δαμασκηνὸν (κακῶς) ἀποδιδομένην θεωρίαν τῆς μουσικῆς τὴν ἐπιγραφομένην: “Ἀκριθεία καὶ

Λάμπρος, περιγράφοντας τὸν ἀγιορειτικὸ κώδικα Κουτλουμουσίου 461, ἐπεσήμανε, μὲ ἀναγραφή τοῦ τίτλου τοῦ ὑπὸ ἐξέταση κειμένου, τὴν καταχώρισή του στὸ μνημονευθὲν χειρόγραφο⁷. Βάσει τῆς ἀνωτέρω, ἕως τοῦ ἔτους 1895 γνωστῆς, χειρόγραφης παραδόσεως τῆς ἐν λόγῳ θεωρητικῆς συγγραφῆς (ἦτοι, κώδικες Πατριαρχικῆς Βιβλιοθήκης Ἱεροσολύμων 332, EBE 965, EBE 968 καὶ Κουτλουμουσίου 461) ὁ Ἀθανάσιος Παπαδόπουλος-Κεραμεὺς ἔκαμε ἐκ νέου λόγο περὶ αὐτῆς, μὲ μνεῖα, πάλι, τῆς ἐπιγραφῆς καὶ τῆς ἀρχῆς τοῦ κειμένου, σὲ σχετικὸ (κατὰ τὸ ἔτος 1899 χρονολογούμενο) δημοσίευσμά του⁸. Ταυτοχρόνως, ὁ Jan-Baptiste Thibaut, συμπληρώνοντας τὸ ἀνωτέρω δημοσίευμα τοῦ Κεραμέως, προσέθεσε στὴ χειρόγραφη παράδοση τῆς συγκεκριμένης θεωρητικῆς συγγραφῆς καὶ τὸν ὑπ' ἀριθμὸν 811 κώδικα τοῦ Μετοχίου τοῦ Παναγίου Τάφου⁹. Βεβαίως, τὸν τελευταῖο κώδικα περιέγραψε ἀργότερα ὁ μνημονευθεὶς Ἀθανάσιος Παπαδόπουλος-Κεραμεὺς στὸν κατὰ τὸ ἔτος 1915 κυκλοφορηθέντα σχετικὸ κατάλογό του (τὸ χειρόγραφο παρουσιάζεται ἐκεῖ ὑπὸ τὸν ἀριθμὸ 890), ὅπου μνημονεύεται ὁμοίως ἡ ἐπιγραφή καὶ ἡ ἀρχὴ τοῦ συγκεκριμένου θεωρητικοῦ ἐγγχειριδίου¹⁰.

Στὴ διεθνῇ μουσικολογικῇ βιβλιογραφίᾳ ἡ συγκεκριμένη θεωρητικὴ

διδασκαλία τῆς μουσικῆς τέχνης κατ' ἐρωταπόκρισιν τῶν τε τόνων καὶ σημαδίων καὶ φωνῶν τῆς παπαδικῆς τέχνης"...»].

7. Βλ. ΛΑΜΠΡΟΥ, *Κατάλογος Α'*, σ. 318 [: «*Ακριβεία κατ' ἐρώτησιν καὶ ἀπόκρισιν τῶν τόνων τῆς παπαδικῆς τέχνης ὑπερθαύμαστος*»]. Δυστυχῶς, κατὰ τὸ ἔτος 1977, ὅταν ὁ καθηγητῆς Γρηγόριος Θ. Σπάδης καταλογογράφησε τὰ μουσικὰ χειρόγραφα τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Κουτλουμουσίου, ὁ ὡς ἄνω κώδιξ δὲν ἀνευρέθη στὴ βιβλιοθήκῃ τῆς Μονῆς· βλ. σχετικῶς ΣΤΑΘΗ, *Τὰ χειρόγραφα Γ'*, σσ. 213 καὶ 369.

8. Βλ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΕΡΑΜΕΩΣ, Βυζαντινῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς ἐγγχειρίδια, σ. 115, λῆμμα 12 [ὅπου μεταφέρονται ἀκριβῶς οἱ παρατεθεισες ἤδη ἀνωτέρω (στὶς ὑποσημ. 5, 6, 7) ἐπιγραφές (καὶ ἡ ἀρχή) τῆς ἐν λόγῳ θεωρητικῆς συγγραφῆς].

9. Βλ. THIBAUT, *Les traités de musique byzantine*, σ. 479 (ὅπου καὶ πάλι ἀπαντᾷ μνεῖα τῆς ἐπιγραφῆς καὶ τῆς ἀρχῆς τοῦ κειμένου [: «*Son titre est: Ακριβεία κατ' ἐρώτησιν καὶ ἀπόκρισιν τῶν τόνων τῆς παπαδικῆς τέχνης. Il commence ainsi: "Ἡρώτησέ τις μαθητῆς τὸν διδάσκαλον αὐτοῦ" etc*»]). Τὴν ἴδια ἀκριβῶς πληροφορία ἐπαναλαμβάνει ὁ μνημονευθεὶς μελετητῆς στὸ βιβλίο του. *Origine byzantine de la notation neumatique de l'Église latine*, pp. 44-45.

10. Βλ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΕΡΑΜΕΩΣ, *Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη Ε'*, σ. 321 [: «*"Ακριβεία κατ' ἐρώτησιν καὶ ἀπόκρισιν τῶν τόνων τῆς παπαδικῆς τέχνης". / Αρχ. "Ἡρώτησέ τις μαθητῆς τὸν διδάσκαλον"*»].

συγγραφή κατέστη κυρίως γνωστή από την (άοριστη ἐν πολλοῖς καὶ πάντως ἄνευ ἀναφορᾶς τοῦ τίτλου τῆς συγγραφῆς) μνεία πολυαρίθμων ἢ εὐαρίθμων, κατὰ περίπτωσιν, περικοπῶν αὐτῆς πρωτίστως σὲ σχετικὰ μελετήματα τοῦ J.-B. Thibaut¹¹, ἢ καὶ δευτερευόντως τοῦ

11. Εἶναι ἐν γένει γνωστὸ ὅτι ὁ J.-B. Thibaut ἀξιοποίησε τὰ καταχωρισμένα στὸν κώδικα EBE-MPT 811 θεωρητικὰ ἐγχειρίδια τῆς ψαλτικῆς τέχνης (εἴτε χρησιμοποιώντας ἐπὶ μέρους περικοπὲς αὐτῶν εἴτε δημοσιεύοντας ἐκτενέστερα τμήματα αὐτῶν) σὲ μιὰ σειρά ὁμοειδῶν μελετημάτων του, ἢ λεπτομερὲς ἀπαρίθμηση τῶν ὁποίων παρέλκει ἐδῶ· ἐπισημαίνουμε, εἰδικώτερα, ὅτι ἀποσπάσματα τῆς Ἀκριθείας ἐντοπίζονται σὲ δύο ὁμοτίτλα ἄρθρα τοῦ ἰδίου, δημοσιευμένα στὸν τρίτο καὶ ἕκτο, ἀντιστοίχως, τόμο τῆς ἐπετηρίδος *Izvestija Russkago Archologiceskago Instituta v Konstantinopole* [κατὰ «μεταγραφὴ λατινιστί» τοῦ ρωσιστῆ πρωτοτύπου τίτλου], ὡς ἀκολούθως:

Στὸ πρῶτο ἄρθρο, *La notation de st. Jean Damescène ou Hagiopolite*, pp. 138-179, ἢ ὑπὸ ἐξέτασιν θεωρητικὴ συγγραφή μνημονεύεται ὡς «Anonyme E» καὶ χρησιμοποιεῖται εὐρύτατα κατὰ διττὴ τακτικὴ· στὸ κύριο κείμενο τῆς μελέτης (εἰδικώτερα δὲ στὶς ἐνότητες IV-VII [σ. 147-174], ὅπου ἐξετάζονται τὰ φωνητικὰ καὶ τὰ ἄφωνα σημάδια τῆς βυζαντινῆς σημειογραφίας) ὁ συγγραφεὺς τεκμηριώνει τὶς θεωρητικὲς παρατηρήσεις τοῦ ἐκτὸς τῶν ἄλλων καὶ μέσω διαφόρων ἀποσπασμάτων τῆς Ἀκριθείας, τὰ ὁποῖα, θεθαίως, παραδέτει σὲ γαλλικὴ μετάφρασιν, στὶς δὲ ὑποσελίδες σημειώσεις καταχωρίζει ἐλληνιστὶ αὐτοῦσιες περικοπὲς τῆς ἰδίας θεωρητικῆς συγγραφῆς. [Σημειωτέον ὅτι σὲ ἄμεση ἐξάρτησιν πρὸς τὶς πηγὲς τοῦ παρόντος ἁρθροῦ φαίνεται νὰ τελοῦν καὶ τὰ ὁμοειδῆ –περὶ τῶν φωνητικῶν καὶ ἁφώνων σημάτων τῆς ψαλτικῆς τέχνης– σχόλια, τὰ ὁποῖα ὁ ἴδιος συγγραφεὺς διετύπωσε ἄργότερα στὸ τρίτο καὶ τέταρτο κεφάλαιον τοῦ βιβλίου του. *Origine byzantine de la notation neumatique de l'Église latine*, pp. 33-81, ὅπου σὲ ἐπὶ μέρους ὑποσελίδες σημειώσεις μνημονεύονται οἱ ἴδιες σχεδόν, κατὰ τι μάλιστα διευρυμένες, περικοπὲς τῆς Ἀκριθείας. (Ἀκριθῶς αὐτὴ τὴν παράθεσιν ἐκτενῶν ἀποσπασμάτων τοῦ «Ἀωνόμου E» στὸ τελευταῖον βιβλίον ἐπεσήμανε καὶ ὁ HANNICK, *Die lehrschriften zur byzantinischen kirchenmusik*, p. 211, note 97 [= HANNICK, *Τὰ διδασκτικὰ συγγράμματα*, σ. 424, ὑποσημ. 101])). Λεπτολογοῦντες, παραθέτουμε ἐν συνεχείᾳ τὶς χρησιμοποιούμενες περικοπὲς τῆς Ἀκριθείας [ἢ κυρίως παραπομπὴ ἀναφέρεται στὸ μνημονευθὲν ἄρθρο, ἐνῶ ταυτοχρόνως –γιά τὶς περιπτώσεις συμπτώσεως καὶ πρὸς ἀποφυγὴν ἐπαναλήψεως τῶν ἰδίων ἀποσπασμάτων τῆς Ἀκριθείας– σημειώνουμε ἐντὸς ἀγκυλῶν καὶ μιὰ δευτερεύουσα ἀντίστοιχη παραπομπὴ στὸ ἐπισημανθὲν βιβλίον· σὲ ὅλα τὰ ἐφ' ἐξῆς μεταφερόμενα ἐδῶ ἀποσπάσματα τῆς Ἀκριθείας, διορθώνουμε σιωπηρῶς μόνον τὰ προφανῆ τυπογραφικὰ ἀβλεπτήματα ἢ ὀρισμένα ἐξόφθαλμα ὀρθογραφικὰ καὶ συντακτικὰ λάθη (συγγνωστά, ἴσως, γιὰ ξενόγλωσσες μελέτες), διατηρώντας κατὰ τὰ λοιπὰ τὴν στιξὴν καὶ τὴν ὅλην μορφήν τῶν ἐκάστοτε πρωτοτύπων κειμένων]: p. 152, note 1 [= p. 47, note 3] (: «Ὁ Θεὸς πρότερον ἐποίησε τὸ σῶμα τοῦ Ἀδάμ ἐκ τῆς γῆς ὕστερον δὲ ἔθηκε τὸ πνεῦμα αὐτοῦ εἰς τὸ σῶμα οὕτως οὖν καὶ ὁ ποιήσας τὰ σημάδια, πρότερον ἐποίησε τὰ σώματα, ὕστερον δὲ τὰ πνεύματα, καὶ ὡς προείπομεν, ὅτι τὸ σῶμα

υποτάσσεται ὑπὸ τοῦ πνεύματος, καὶ οὐχὶ τὸ πνεῦμα ὑπὸ τοῦ σώματος» [= Ἀκριβεία, σσ. 82-84⁴⁴³⁻⁴⁴⁷]), p. 153, notes 2, 3 (: «...τὰ δύο κεντήματα ἔξω τῆς τάξεώς ἐστι τῶν φωνηέντων σημαδίων, πῶς δέ; διότι πνεῦμα οὐκ ἔστιν, οὔτε σῶμα, τὸ μὲν γὰρ πνεῦμα ὑποτάσσει, τὸ δὲ σῶμα ὑποτάσσεται, ταῦτα δὲ τὰ δύο κεντήματα, οὔτε ὑποτάσσουσιν, οὔτε ὑποτάσσονται» [= Ἀκριβεία, σ. 74³¹⁸⁻³²¹]. «Τὰ δὲ ἡμίφωνά εἰσι ταῦτα, τὸ τζάκισμα, τὸ παρακάλεσμα καὶ ἡ παρακλητική» [= Ἀκριβεία, σ. 68²⁴⁴⁻²⁴⁵]), p. 160, note 1 [= p. 60, note 1] (: «Ἄμα γὰρ τῷ ἀνοῖξαι τὸ στόμα πρὸς τὸ ψάλλειν μέλος ἢ στιχηρόν ἢ εἰρμόν, ἐκείνῳ ἐστὶν τὸ ἴσον, ἡγουν ἀρχὴ ἐστὶ πάντων τῶν ἡχημάτων. ὁμοίως δὲ ἐστὶ καὶ εἰς τὸ τέλος, ὅτι πάντα τὰ στιχηρὰ μετὰ ἴσου τελειοῦνται» [= Ἀκριβεία, σ. 64¹⁸⁷⁻¹⁸⁹]), p. 161, note 1 [= p. 61, note 1] (: «Ἐχει δὲ τὴν δύναμιν ταύτην, ὅτι ἀφώνει τὰ φωνήεντα, ἡγουν τὴν ὀξεῖαν, τὴν πεταστήν, καὶ τὸ κούφισμα, καὶ κεῖται ἐπάνω τῶν φωνηέντων καὶ τῶν ἀφώνων, ὡς βασιλεὺς πάντων τῶν σημαδίων» [= Ἀκριβεία, σ. 42⁴⁷⁻⁵⁰]), p. 162, notes 1, 2, 3 [= p. 61, note 5 καὶ p. 52, note 1, γιὰ τὴν δευτέρη καὶ τρίτη περικοπή] (: «Ἡ δὲ ὀξεῖα θρασύτερόν ἐστι σημάδιον, ἐπάνω γὰρ κρούει τὴν φωνὴν καὶ καταβαίνει χωρὶς ἀργείας ὑποκάτω» [= Ἀκριβεία, σ. 52¹⁰⁷⁻¹⁰⁸]). «Ὅταν ἔχῃ ἡ ὀξεῖα ὀπίσω αὐτῆς ἀργεῖαν, εἴτε διπλὴν, εἴτε δύο ἀποστροφούς, τότε γίνεται ἡ φωνὴ τῆς ὀξεῖας ἐλαφρότερα, καὶ οὐχὶ ὀξύτερα, καὶ διὰ τοῦτο γίνεται ἔμπροσθεν αὐτῆς ἰσασμός» [= Ἀκριβεία, σ. 54¹²⁰⁻¹²³]. «Καὶ ὁ λέγων, ὅτι τὸ κούφισμα ἡμίφωνόν ἐστι σφάλλεται καὶ οὐ νοεῖ τί λέγει, ἀλλὰ τελείαν μὲν φωνὴν ἔχει ἐλαφρότεραν δὲ τῆς πεταστής, ὥσπερ καὶ τὸ ὀλίγον ἐλαφρότεραν τῆς ὀξεῖας» [= Ἀκριβεία, σ. 68²⁴²⁻²⁴⁴]). «Τὸ κούφισμα πεταστή ἦν, καὶ ἔδηκεν ὁ ποιητὴς ἐν τοῖς ἔμπροσθεν αὐτῆς συνημμένον αὐτῇ κάππα στοιχείον, καὶ δῆλον ὅτι κουφίζεται καὶ κατὰ τὴν φωνὴν καὶ κατὰ τὴν χειρονομίαν, καὶ διὰ τοῦτο λέγεται κούφισμα» [= Ἀκριβεία, σ. 68²³²⁻²³⁴]), p. 164, note 2 [= p. 52, note 4] (: «οἱ δὲ δύο ἀπόστροφοι, εἰ καὶ μία ὑπόστασις ἐγένετο, ἀλλ' ἔχουσι καὶ φωνὴν καὶ ἀργεῖαν, καὶ χειρονομίαν» [= Ἀκριβεία, σ. 102⁷⁰⁹⁻⁷¹⁰]), pp. 164-165, note 1 (: «Ὁ λόγος καὶ ἡ ἐρμηνεία τῆς ἀνορούς, ὁμοίως ἐστὶ τῇ τῶν δύο κεντημάτων, ὅτε γὰρ ἐτέλεσεν ὁ τεχνίτης τὰς ἀνιούσας φωνὰς ἐποίησε τὰ δύο κεντήματα, οὕτως οὖν μετὰ [τὸ] τελέσαι καὶ τὰς κατιούσας φωνὰς ἐποίησε τὴν ὑπορορήν, ἐκεῖνα μὲν οὖν διὰ σάλευμα ἐγένοντο ἐν τῇ ἀναβάσει, αὕτη δὲ ἵνα ῥέῃ, ἡγουν τρέχῃ ἐν τῇ καταβάσει, καὶ ὥσπερ εἶπομεν ὅτι τὰ δύο κεντήματα σημάδιον εἰσιν, οὔτε πνεῦμα οὔτε σῶμα, ἡγουν οὔτε ὑποτάσσον, οὔτε ὑποτασσόμενον, ὡσαύτως καὶ ἡ ὑπορορή, οὔτε ὑποτάσσει οὔτε ὑποτάσσεται, εἰ μὴ μόνον ἐν τῷ σείσματι καλύπτονται αἱ δύο φωναὶ αὐτῆς τουτέστιν ἐμποδίζονται» [= Ἀκριβεία, σσ. 122-124⁸⁹³⁻⁹⁰¹]), p. 165, notes 1, 2 [= p. 53, note 3, γιὰ τμημα (ἔως «φωνῶν») τῆς δευτέρας περικοπῆς] (: «τὸ δὲ ἐλαφρόν ἀντὶ τοῦ κεντήματος, ὅτι καὶ αὐτὸ πνεῦμα λέγεται, ὅτι ὑποτάσσει τὸν ἀπόστροφον, ὅτε τίθεται ἔμπροσθεν αὐτοῦ, ὅτε δὲ ἐπάνω, τότε ἔχει ὁ μὲν ἀπόστροφος τὴν ἑαυτοῦ φωνὴν, ἥτοι μίαν, τὸ δὲ ἐλαφρόν τὰς οἰκειὰς δύο» [= Ἀκριβεία, σ. 88⁴⁹⁴⁻⁴⁹⁷]. «ὡς προεῖπομεν τοίνυν, περὶ τῆς ὑψηλῆς, ὅτι πέρας ἐστὶ τῶν ἀνιουσῶν φωνῶν, οὕτω φάμεν καὶ περὶ τῆς χαμηλῆς, ὅτι τέλος ἐστὶ τῶν κατιουσῶν φωνῶν, τουτέστιν οὐκ ἔχομεν ἕτερον σημάδιον ἴδιον περιέχον πέντε φωνὰς, ἀλλ' ὅτε χρήσεις πέντε φωνὰς, θές τὸν ἀπόστροφον καὶ ἐπάνω τὴν χαμηλὴν καὶ ἰδοὺ ἔχεις τὰς πέντε, εἰ δὲ θέλεις ἔξ. etc.» [= Ἀκριβεία, σ. 96⁶³³⁻⁶³⁷]), p. 166, note 1 [= p. 58, note 2] (: «Ὅτι τῶν σημαδίων ἕκαστον ἔχει ιδιότητά τινα, ἄλλο

μὲν ἔχει [φωνὴν] χωρὶς ἀργείας, οἷον τὸ ὀλίγον, ἢ ὀξεῖα, ἢ πεταστή, καὶ τὸ κούφισμα, ἕτερον δὲ ἔχει ἀργείαν χωρὶς φωνῆς, οἷον ἢ διπλὴ καὶ τὸ κράτημα, ἄλλο δὲ οὔτε φωνὴν ἔχει οὔτε ἀργείαν εἰ μὴ μόνον χειρονομίαν, οἷον ἢ βαρεῖα, τὸ πιάσμα, τὸ ἀντικένωμα, τὸ κύλισμα, τὸ ξηρόν κλάσμα, τὸ ψηφιστόν, τὸ τρομικόν, τὸ ἐκστρεπτόν, τὸ σύναγμα, καὶ τὸ ἀπόδεσμα, πάντα ταῦτα ἄφωνα εἰσι, καὶ χειρονομίαν μὲν ἔχουσι, χρῆζουσι δὲ καὶ φωνῶν ἀνιουσῶν καὶ κατιουσῶν» [= Ἀκριβεία, σ. 102⁷⁰²⁻⁷⁰⁹]), p. 167, note 2 (: «Ὅτε γὰρ κεῖται τὸ τζάκισμα ἐπάνω τῆς ὀξεῖας, γίνεται ἡ ὀξεῖα στερεωτέρα τῆς ἄλλης ὀξεῖας τῆς ἄνευ τζακίσματος, οὔτε οὖν καὶ τὸ παρακάλεσμα δίδωσι τοῖς ἴσοις τοῖς κειμένοις ἐπάνω αὐτοῦ δύναμιν εἰς τὸ μέλος, καὶ φαίνονται ὡς φωνήεντα, ὡσαύτως καὶ ἡ παρακλητικὴ, ἡγουν παρακλαίει, ποιεῖν μικρὰ ἀργίαν, καὶ τὸ μέλος οἶονεῖ παράκλησίν τινα καὶ ἰκεσίαν ἐμφαίνειν. καὶ διὰ τῆς παρακλήσεως ταπεινὸν καδίσταται ὡς ἡμίφωνον» [= Ἀκριβεία, σσ. 68-70²⁴⁶⁻²⁵²]), p. 168, note 5 (: «Ἡρμηνεύσά σου πάλιν διὰ ποίαν αἰτίαν ἐγένετο ἄφωνον, τὸ δὲ πῶς σαλεύει καὶ οὐκ ἔχει φωνήν, μὴ θαύμαζε, ἰδοὺ γὰρ τὸ γοργόν, ἄφωνόν ἐστι, καὶ σαλεύει τὸ τρομικόν, καὶ τὸ πελαστόν καὶ πάσας τὰς ἀνιούσας καὶ κατιούσας φωνὰς ὅπου τίθεται καὶ διὰ τοῦτο λέγεται γοργόν» [= Ἀκριβεία, σ. 136¹⁰³⁴⁻¹⁰³⁸]), p. 169, note 3 (: «Καὶ πάντοτε ἔχει τὰς ἀνιούσας φωνὰς καὶ τὰς κατιούσας, τὸ δὲ ἀντικένωμα ὁμοιον τούτῳ ἐστίν» [= Ἀκριβεία, σ. 116⁸⁵⁵⁻⁸⁵⁶]), p. 171, notes 1, 2 [= p. 61, notes 3, 4] (: «Ὡς προείπομεν ὅτι τὸ ὀλίγον ἐκ τοῦ ἴσου ἐγένετο ὥσπερ καὶ τὸ ἴσον ὅταν τίθεται μόνον χωρὶς διπλῆς ἢ κρατήματος οὐκ εὐρίσκεται ὁ ἀπόστροφος ἐμπροσθεν αὐτοῦ, ἀλλὰ ἀνάβασις, ἢ ἕτερα ἴσα» [= Ἀκριβεία, σ. 48⁹⁰⁻⁹³]. «Ἐχει δὲ πάλιν τὸ ὀλίγον χάρισμα πλέον τῆς ὀξεῖας καὶ τῆς πεταστῆς, ὅτι τίθεται καὶ εἰς ὅλα τὰ ἄφωνα ἡγουν τὰ τῆς χειρονομίας καὶ οὐκ εὐρίσκομεν ὀξεῖαν, ἢ πεταστήν εἰς κράτημα, οὔτε [εἰς] βαρεῖαν, οὔτε εἰς πιάσμα, οὔτε εἰς ἀντικένωμα, οὔτε εἰς ἀπόδεσμα, εἰ μὴ τὰ τρία ταῦτα, τὸ ἴσον, τὸ ὀλίγον καὶ τὸν ἀπόστροφον» [= Ἀκριβεία, σ. 64¹⁷⁸⁻¹⁸²]), p. 172, notes 1, 4 [= p. 62, notes 2, 4] (: «Οὐκ εὐρίσκομεν πολλὰς πεταστάς εἰς μίαν [συλλαβὴν] ὥσπερ τὸ ὀλίγον, ἀλλὰ μίαν] μόνην, εὐρίσκεται δὲ πεταστή ἐμπροσθεν ἄλλης πεταστῆς εἰς δύο συλλαβὰς ἀλλὰ ἡ μία ἀνιούσα, ἡ δὲ ἄλλη κατιούσα, χρῆζει δὲ πρώτῃ ἀργείαν ὀπίσω αὐτῆς, ὡς προείπομεν εἰς τὴν ὀξεῖαν» [= Ἀκριβεία, σ. 62¹⁷⁰⁻¹⁷³]. «Ὡς δὲ τίθεται τὸ ὀλίγον, τίθεται καὶ ὁ ἀπόστροφος, ἡγουν εἰς τὴν διπλὴν, εἰς τὸ κράτημα, εἰς τὴν βαρεῖαν, καὶ εἰς πάντα τὰ σημάδια τῆς χειρονομίας φωνήεντα δὲ καὶ ἄφωνα, ὁμοίως καὶ ὅπου τίθεται τὸ ἴσον ἐκεῖ καὶ ὁ ἀπόστροφος» [= Ἀκριβεία, σ. 106⁷⁵⁵⁻⁷⁵⁸]), p. 173, notes 2, 3, 4, 5 [= p. 63, notes 1, 2, 3, 4] (: «Εἰ μὴ μόνον τίθεται ἡ παρακλητικὴ ἐπάνω τῆς ὀξεῖας διὰ τὸ μέλος» [= Ἀκριβεία, σ. 112⁸²⁶⁻⁸²⁷]. «Ἡ δὲ βαρεῖα, διότι συνάγει τὰς ἀνιούσας καὶ τὰς κατιούσας εἰς μίαν συλλαβὴν, ἀλλάσσει καὶ τὴν χειρονομίαν πρὸς τὸ εὐρίσκόμενον ἐμπροσθεν, ἡγουν βαρεῖα καὶ ἐμπροσθεν ὀξεῖα βαρεῖα καὶ ἐπάνω ὀλίγον καὶ τζάκισμα, καὶ ὑποκάτω ἀπόστροφος, καὶ ἐμπροσθεν ἕτερος ἀπόστροφος» [= Ἀκριβεία, σ. 114⁸³⁸⁻⁸⁴²]. «Ὡσαύτως καὶ τὸ τζάκισμα τίθεται εἰς τὴν ὀξεῖαν ἢ εἰς τὸ ὀλίγον διὰ τὸ κρούσμα» [= Ἀκριβεία, σ. 112⁸²⁹⁻⁸³⁰]. «Τὸ τζάκισμα ἔχει τὸ χάρισμα τοῦτο ὅτι τίθεται εἰς πάντα τὰ σημάδια φωνήεντά τε καὶ ἄφωνα καὶ εἰς τὸ ἴσον» [= Ἀκριβεία, σ. 14⁸⁴⁴⁻⁸⁴⁵]). Νὰ προστεθεῖ μόνον ἐδῶ ὅτι στὸ βιβλίῳ *Origine byzantine de la notation neumatique de l'Église latine*, μνημονεύονται ἐπιπροσδέτως οἱ ἀκόλουθες πέντε περιχοπές τῆς Ἀκριβείας p. 53, note 2 (: «Δικαίως εἶπας,

J.-B. Rebours¹², ἐκ τῶν ὁποίων ἀρύονται ὁμοειδῆ ἀποσπάσματα τῆς

διδάσκαλε, ὅτι οἱ δύο αὐλοί, διότι ἐγένοντο μία ὑπόστασις, μίαν φωνὴν ἔχουσιν ὅμως δὲ εἰ καὶ μία ἐστὶν ἀπὸ τῶν δύο, ἀλλ' οὖν τρανωτέρα ἐστὶν ἢ ἐκ τῶν δύο φωνῇ τῆς ἀπὸ τοῦ ἐνός: –Φρονίμως εἶπας κάγω δείξω σοι, ὅτι καὶ τὰ δύο κεντήματα, εἰ καὶ μίαν φωνὴν ἔχουσι, καὶ συντομωτέραν τοῦ ὀλίγου, ἀλλ' οὖν καὶ μειζονα καὶ τιμωτέραν αὐτοῦ, καὶ τῆς πεταστῆς...» [= Ἀκρίβεια, σ. 80⁴¹⁴⁻⁴¹⁹]], p. 58, note 3 (: «Nūn δὲ διαφέρει ἕκαστον πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦ ποιήσαντος τὰ σημάδια, ἡ μὲν παρακλητική, καὶ τὸ τζάκισμα, καὶ τὸ παρακάλεσμα, καὶ τὸ ἀπόδεσμα, διὰ τὴν χειρονομίαν καὶ μόνον· ἡ δὲ βαρεῖα καὶ τὸ πιάσμα, καὶ τὸ σείσμα, καὶ τὸ ἀντικένωμα, καὶ τὸ ξηρόν κλάσμα, διὰ δύο τινὰ ἐγένοντο· ἐν μὲν διὰ τὰ ἀλλάγματα τῆς χειρονομίας, ἕτερον δὲ ἵνα συνάξωσιν ἀμφοτέρα, ἤγουν τὰς ἀνιούσας [φωνάς] καὶ τὰς κατιούσας συνηγμένως» [= Ἀκρίβεια, σ. 112⁸¹⁵⁻⁸²⁰]], p. 60, note 2 (: «Οὐχ ὑποτάσσει (τὸ ἴσον) τὸ ὀλίγον, ὅτι ταπεινὸν σημάδιόν ἐστιν, ὃ γὰρ βασιλεὺς τοὺς ὑπερηφάνους ὑποτάσσει, καὶ οὐχὶ τοὺς ταπεινοὺς» [= Ἀκρίβεια, σ. 46⁷⁴⁻⁷⁵]], p. 62, note 3 (: «Διὰ τοῦτο οὐ τιθεῖσιν οἱ τεχνῖται πολλὰς φωνάς εἰς τὸ κούφισμα οὐδὲ ἀνιούσας, οὐδὲ κατιούσας» [= Ἀκρίβεια, σ. 86⁴⁶⁵⁻⁴⁶⁶]], p. 80, note 2 (: «ὅτε δὲ (ὑπορροή) τίθεται μετὰ τοῦ πιάσματος διὰ τὸ σάλευμα, ἀποβάλλει καὶ τὸ ὄνομα καὶ τὰς φωνάς, καὶ λέγεται σείσμα, ὅτι σείει τὰ ἄλλα» [= Ἀκρίβεια, σ. 132⁹⁸³⁻⁹⁸⁴]]).

Στὸ δεύτερο ἄρθρο, La notation de Koukouzelès, pp. 361-396, ἡ χρῆσις τοῦ ἐγγχειριδίου τῆς Ἀκρίβειας [τὸ ὁποῖο ἐδῶ ὁ συγγραφεὺς χαρακτηρίζει παραδόξως ὡς «Anonyme D» (βλ. αὐτόθι, σσ. 377, 380, 382, 389)] ἐξιχνιάζεται ὁμοιοτρόπως ἀπὸ τῆς ὡς ἀκολούθως μνημονεύμενης περικοπῆς τῆς ἐν λόγῳ θεωρητικῆς συγγραφῆς: p. 367, note 3 (: «νῦν δὲ διαφέρει ἕκαστον πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦ ποιήσαντος τὰ σημάδια· ἡ μὲν παρακλητική, καὶ τὸ τζάκισμα, καὶ τὸ παρακάλεσμα καὶ τὸ ἀπόδεσμα, διὰ τὴν χειρονομίαν καὶ μόνον· ἡ δὲ βαρεῖα, καὶ τὸ πιάσμα, καὶ τὸ σείσμα, καὶ τὸ ἀντικένωμα, καὶ τὸ ξηρόν κλάσμα, διὰ δύο τινὰ ἐγένοντο· ἐν μὲν διὰ τὰ ἀλλάγματα τῆς χειρονομίας, ἕτερον δὲ ἵνα συνάξωσιν ἀμφοτέρα, ἤγουν τὰς ἀνιούσας [φωνάς] καὶ τὰς κατιούσας συνηγμένως» [= Ἀκρίβεια, σ. 112⁸¹⁵⁻⁸²⁰]], p. 377, notes 2, 5 (: «καὶ τὸ τζάκισμα ἡμίφωνον καὶ κρούσμα» [= Ἀκρίβεια, σ. 128⁹⁴⁴]. «ὁμοίως καὶ τὸ παρακάλεσμα μετὰ τοῦ τζάκισματος χειρονομεῖται· ἀμφοτέρα γὰρ ιδιότητα ἔχουσιν εἰς τὴν χειρονομίαν» [= Ἀκρίβεια, σ. 114⁸³³⁻⁸³⁴]], p. 381, notes 3, 5 (: «πάλιν λογίζεται ἡ βαρεῖα ὥσπερ σῶμα τοῦ κεντήματος καὶ τοῦ ἐλαφροῦ» [= Ἀκρίβεια, σ. 72³⁰⁶⁻³⁰⁷]. «κρούει [τὸ ὀλίγον] ὑψηλὰ καὶ καταβαίνει, ἀλλ' οὐκ ἔστι μόνον, εἰ μὴ μετὰ ψηφιστοῦ γίνεται τὸ κρούσμα» [= Ἀκρίβεια, σ. 48⁸²⁻⁸³]], p. 389, note 3 (: «οὕτω δὲ καὶ κυλισμαντικένωμα ἐν τῷ ψαλτικῷ εὐρίσκεται μόνον» [= Ἀκρίβεια, σ. 116⁸⁵⁷⁻⁸⁵⁸]]).

12. Βλ. REBOURS, Quelques manuscrits de musique byzantine, p. 5 (ὅπου, βάσει τοῦ κώδικος Πατριαρχικῆς Βιβλιοθήκης Ἱεροσολύμων 332, μνημονεύονται οἱ ἀκόλουθοι δύο περικοπῆς τῆς Ἀκρίβειας: «οἱ δὲ δύο ἀπόστροφοι, εἰ καὶ μία ὑπόστασις ἐγένετο, ἀλλ' ἔχουσι καὶ φωνὴν καὶ ἀργεῖαν καὶ χειρονομίαν» [= Ἀκρίβεια, σ. 102⁷⁰⁹⁻⁷¹⁰]. «καὶ ἡ διπλῇ πάλιν διὰ τὴν ἀργεῖαν ἐγένετο, πλὴν δὲ φωνὴν οὐκ ἔχει, δύο γὰρ ὀξεῖαι συνηγμέναι ἔλαβον ἀργεῖαν, καὶ [διὰ] τὴν ἀργεῖαν ἀπώλεσαν τὴν τιμὴν καὶ τὴν δύναμιν» [= Ἀκρίβεια, σσ. 102-104⁷¹¹⁻⁷¹³]). Ἀργότερα, ὁ ἴδιος μελετητὴς ἐπικαλεῖται

Ακριθείας (ἄνευ, ὁμοίως, εἰδικωτέρας ἐπισημάνσεως τοῦ τίτλου τοῦ ἐγχειριδίου) καὶ μεταγενέστεροι ἐρευνητές, ὅπως, λόγου χάριν, οἱ Egon Wellesz¹³ καὶ Εὐγένιος Βλαδιμήροβιτς Γκέρτσμαν¹⁴. ψιλὴ μνεία τοῦ ἐν

ἐκ νέου (βάσει, ὁμοίως, τοῦ ἀνωτέρω ἐπισημανθέντος κώδικος) εὐάριθμες περικοπές τῆς Ακριθείας, κατὰ τὸν σχολιασμό τῆς ἐκδόσεως τῆς θεωρητικῆς συγγραφῆς Γαβριήλ τοῦ ἱερομονάχου στῇ μουσικῇ ἐφημερίδα Φόρμιγξ [βλ. REBOURS, Γαβριήλ· συγκεκριμένως: Φόρμιγξ, περ. Β', ἔτος C' (H), ἀριθμ. 1-2, ἐν Ἀθήναις 15-31 Ἰουλίου 1910, σ. 6, ὅπου χρησιμοποιεῖται ἐκτενὴς περικοπὴ περὶ τῶν δύο κεντημάτων (= Ακριθεία, σσ. 78-80³⁸³⁻³⁹⁴, 80³⁹⁷⁻⁴¹³)/ ἀριθμ. 11-12, ἐν Ἀθήναις 15-31 Δεκεμβρίου 1910, σ. 7, ὅπου μνημονεύονται οἱ ἀκόλουδες δύο περικοπές τῆς Ακριθείας: «κρούει ὑψηλὰ καὶ καταβαίνει, ἀλλ' οὐκ ἔστι μόνον, εἰμὴ μετὰ ψηφίστου» (= Ακριθεία, σ. 48⁸²⁻⁸³). «ὅτι τῶν σημάδιων, ἕκαστον ἔχει ιδιότητά τινα· ἄλλο μὲν ἔχει ἀργίαν χωρὶς φωνῆς, οἷον ἡ διπλῇ, ἕτερον δὲ ἔχει φωνὴν χωρὶς ἀργίας, οἷον τὸ ὀλίγον... ἄλλο δὲ οὔτε φωνὴν ἔχει οὔτε ἀργίαν, εἰμὴ μόνον χειρονομίαν, οἷον ἡ βαρεῖα, τὸ πιάσμα, τὸ ἀντικένωμα, τὸ κύλισμα, τὸ ξηρὸν κλάσμα, τὸ ψηφίστον, τὸ τρομικόν, τὸ ἐκστρεπτόν, τὸ σύναγμα καὶ τὸ ἀπόδεσμα» (= Ακριθεία, σ. 102⁷⁰²⁻⁷⁰⁸)/ ἀριθμ. 13-14, ἐν Ἀθήναις 15-31 Ἰανουαρίου 1911, σ. 7, ὅπου καὶ πάλι χρησιμοποιεῖται ἐκτενὴς περικοπὴ περὶ τοῦ σεισματος (= Ακριθεία, σσ. 132-136⁹⁹⁷⁻¹⁰²³)].

13. Στὸ κλασικόν, αἰφνῆς, ἔργο τοῦ WELLESZ, *History*, μνημονεύονται, εἴτε βάσει τῶν προαναφερθεῖσων μελετῶν τοῦ J.-B. Thibaut, εἴτε ἀπ' εὐθείας ἐκ τοῦ κώδικος EBE-MPT 811, οἱ ἐν συνεχείᾳ ἐπισημαινόμενες περικοπές τῆς Ακριθείας p. 291, note 2 (: «Ἐχει δὲ πάλιν τὸ ὀλίγον ἄλλο χάρισμα πλεόν τῆς ὀξείας καὶ τῆς πεταστῆς, ὅτι τίθεται καὶ εἰς ὅλα τὰ ἄφωνα, ἡγουν τὰ τῆς χειρονομίας καὶ οὐχ εὐρίσκωμεν ὀξείαν, ἢ πεταστήν εἰς κράττημα, οὔτε εἰς βαρεῖαν, οὔτε εἰς πιάσμα, οὔτε εἰς ἀντικένωμα, οὔτε εἰς ἀπόδεσμα, εἰ μὴ τὰ τρία ταῦτα, τὸ ἴσον, τὸ ὀλίγον καὶ τὸν ἀπόστροφον» [= Ακριθεία, σ. 64¹⁷⁸⁻¹⁸²]), p. 292 (: «ἡ δὲ ὀξεία θρασυτέρον ἐστὶ σημάδιον, ἐπάνω γὰρ κρούει τὴν φωνὴν καὶ καταβαίνει χωρὶς ἀργίας ὑποκάτω» [= Ακριθεία, σ. 52¹⁰⁷⁻¹⁰⁸]), p. 293, notes 1, 4 (: «κατὰ τὴν φωνὴν καὶ κατὰ τὴν χειρονομίαν» [= Ακριθεία, σ. 68²³³⁻²³⁴]. «Καὶ ὁ λέγων, ὅτι τὸ κούφισμα ἡμίφωνόν ἐστι, σφάλλεται, καὶ οὐ νοεῖ τί λέγει, ἀλλὰ τελείαν μὲν φωνὴν ἔχει ἐλαφρότεραν δὲ τῆς πεταστῆς, ὥσπερ καὶ τὸ ὀλίγον ἐλαφρότερον τῆς ὀξείας» [= Ακριθεία, σ. 68²⁴²⁻²⁴⁴]. «Ἐνθα τίθεται τὸ ὀλίγον, τίθεται καὶ ὁ ἀπόστροφος, ἡγουν εἰς τὴν διπλῇ, εἰς τὸ κράττημα, εἰς τὴν βαρεῖαν, καὶ εἰς πάντα τὰ σημάδια τῆς χειρονομίας φωνήεντά τε καὶ ἄφωνα, ὁμοίως καὶ ὅπου τίθεται τὸ ἴσον, ἐκεῖ καὶ ὁ ἀπόστροφος» [= Ακριθεία, σ. 106⁷⁵⁵⁻⁷⁵⁸]), p. 294, note 7 (: «οἱ δὲ δύο ἀπόστροφοι, εἰ καὶ μία ὑπόστασις ἐγένετο, ἀλλ' ἔχουσι καὶ φωνὴν καὶ ἀργίαν καὶ χειρονομίαν» [= Ακριθεία, σ. 102⁷⁰⁹⁻⁷¹⁰]), p. 295 (: «Ὅτε γὰρ κεῖται τὸ τζάκισμα ἐπάνω τῆς ὀξείας, γίνεται ἡ ὀξεία στερεωτέρα τῆς ἄλλης ὀξείας τῆς ἄνευ τζακίσματος» [= Ακριθεία, σ. 68²⁴⁶⁻²⁴⁷]).

14. Βλ. ΓΚΕΡΤΣΜΑΝ, *Τὸ θεωρητικόν τῆς Πετροπόλεως*, σ. 74 (ὅπου -βάσει τῆς ἐπισημανθείσης ἀνωτέρω μελέτης τοῦ THIBAUT, *La notation de st. Jean Damascène ou Hagiopolite*- μνημονεύεται τὸ ἀκόλουθο ἀπόσπασμα τῆς Ακριθείας: «τὰ δύο κεντήματα σημάδιον εἰσιν, οὔτε πνεῦμα οὔτε σῶμα, ἡγουν οὔτε ὑποτάσσον, οὔτε

λόγω θεωρητικοῦ ἐγχειριδίου ἀπαντᾷ, ἐπιπροσθέτως, στὴν πολὺ γνωστὴ ἐργασία τοῦ Lorenzo Tardo¹⁵.

Στὴν ἐλληνικὴ μουσικολογικὴ βιβλιογραφία τὸ ἐγχειρίδιο τῆς Ἀκριθείας ἐγνώριζε καὶ ἐπιλεκτικῶς χρησιμοποίησε ὁ μακαριστὸς διδάσκαλος Σίμων Καρᾶς· τὸ ἐπικαλεῖται ἤδη ἀπὸ τοῦ ἔτους 1933¹⁶, βάσει τοῦ κώδικος EBE 968, ἐνῶ ἀργότερα, βάσει τοῦ ἰδίου κώδικος, ἐπιπροσθέτως δὲ καὶ τοῦ Κουτλουμουσίου 461, σταχυολογεῖ εὐάριθμα ἀποσπάσματα σὲ δύο εἰδικώτερα μουσικολογικὰ μελετήματά του¹⁷, καθὼς καὶ στὸν πρῶτο τόμο τοῦ κατὰ τὸ ἔτος 1982 ἐκδεδομένου θεωρητικοῦ

ὑποτασσόμενον, ὡσαύτως καὶ ἡ ὑποροή, οὔτε ὑποτάσσει οὔτε ὑποτάσσεται» [= Ἀκρίθεια, σσ. 122-124⁸⁹⁷⁻⁸⁹⁹]).

15. Βλ. TARDO, *L'Antica Melurgia Bizantina*, p. 207, note 2 (ἐπισήμανση τῆς ἀνδολογήσεως, μὲ μνεῖα τῆς ἐπιγραφῆς, τῆς Ἀκριθείας στοὺς κώδικες EBE 965 καὶ Κουτλουμουσίου 461), p. 250 (ἐπισήμανση τῆς ἀνδολογήσεως, μὲ μνεῖα τῆς ἐπιγραφῆς, τῆς Ἀκριθείας, στοὺς κώδικες EBE 965 καὶ EBE 968), p. 256 (ἔπου ἐπίσης ἐπισημαίνεται ἡ ἀνδολόγησις, μὲ μνεῖα τῆς ἐπιγραφῆς, τῆς Ἀκριθείας στὸν κώδικα Πατριαρχικῆς Βιβλιοθήκης Ἱεροσολύμων 890 [= EBE-ΜΠΤ 811]).

16. Βλ. ΚΑΡΑ, *Ἡ Βυζαντινὴ μουσικὴ σημειογραφία*, σ. 21, ὑποσημ. λβ' [: «Ἀκρίθειαν καὶ διδασκαλίαν τῆς μουσικῆς τέχνης, κατ' ἐρωταπόκρισιν» ἐκ τοῦ ὑπ' ἀρ. 968 κώδικος τῆς Ἐθν. Βιβλιοθήκης...»].

17. Βλ. ΚΑΡΑ, *Ἡ ὀρθὴ ἐρμηνεία καὶ μεταγραφὴ τῶν βυζαντινῶν μουσικῶν χειρογράφων*, σ. 142 (: «εἰς τὴν χειρονομίαν, ἐλαφρότεραν δύναμιν ἔχει τὸ ὀλίγον τῆς ὀξείας καὶ τῆς πεταστής» [= Ἀκρίθεια, σ. 66²⁰⁵⁻²⁰⁶]) καὶ σ. 143 (: «τὸ ὀλίγον» οὐδὲν κρούει τὴν φωνὴν ὑψηλὰ καὶ καταβαίνει ὥσπερ τὴν ὀξεῖαν, ἀλλὰ μετὰ ταπεινώσεως ἀναβαίνει ὀλίγον ὀλίγον» [= Ἀκρίθεια, σ. 46⁷⁸⁻⁷⁹]. «ὣ ὀξεῖα» θρασύτερόν ἐστι σημάδιον· ἐπάνω γὰρ κρούει τὴν φωνὴν καὶ καταβαίνει χωρὶς ἀργίας ὑποκάτω» [= Ἀκρίθεια, σ. 52¹⁰⁷⁻¹⁰⁸]. «ὣ πεταστή, τουτέστι πεταμένη... εὐρυτέραν φωνὴν ἔχει τοῦ ὀλίγου καὶ τῆς ὀξείας» [= Ἀκρίθεια, σ. 66²²⁰ καὶ σ. 60¹⁵⁶⁻¹⁵⁷]. «οἱ δύο ἀπὸστροφοὶ ἔχουσι μίαν φωνὴν -κατιοῦσαν- καὶ ἀργίαν ἐν μιᾷ ὑποστάσει» [= Ἀκρίθεια, σ. 98⁸⁵⁶]). ΚΑΡΑ, *Ἡ βυζαντινὴ μουσικὴ παλαιογραφικὴ ἔρευνα ἐν Ἑλλάδι*, σ. 10 (ἔπου ἀπλῶς μνημονεύεται, σὲ ὑποσημείωση, ἡ ἐν λόγῳ θεωρητικὴ συγγραφὴ: «Ἀκρίθεια κατ' ἐρώτησιν καὶ ἀπόκρισιν τῶν τόνων τῆς παπαδικῆς τέχνης ὑπερθαύμαστος - Κουτλουμουσίου 461 - Ἐθν. Βιβλ. Ἀθηνῶν 968»), σ. 12 (: «τὸ ὀλίγον» μετὰ ταπεινώσεως ἀναβαίνει ὀλίγον ὀλίγον» [= Ἀκρίθεια, σ. 46⁷⁹]), σσ. 12-13 [βλ. καὶ σ. 15] (: «ὣ ὀξεῖα θρασύτερόν ἐστι σημάδιον· ἐπάνω γὰρ κρούει τὴν φωνὴν καὶ καταβαίνει χωρὶς ἀργίας ὑποκάτω» [= Ἀκρίθεια, σ. 52¹⁰⁷⁻¹⁰⁸]) καὶ σ. 13 (: «οἱ δύο ἀπὸστροφοὶ ἔχοντας μίαν φωνὴν -κατιοῦσαν- καὶ ἀργίαν ἐν μιᾷ ὑποστάσει» [= Ἀκρίθεια, σ. 98⁸⁵⁶]. «ὣ πεταστή, τουτέστι πεταμένη... εὐρυτέραν φωνὴν ἔχει τοῦ ὀλίγου καὶ τῆς ὀξείας» [= Ἀκρίθεια, σ. 66²²⁰ καὶ σ. 60¹⁵⁶⁻¹⁵⁷]).

του¹⁸. Μεταγενεστέρως, έντελώς σποραδικώς (καί άνευ ειδικωτέρων παραπομπών σέ συγκεκριμένη πηγή) μνημονεύουν τήν ίδια θεωρητική συγγραφή οί Λυκούργος Άγγελόπουλος, σέ σχετικό βραχύ σημείωμά του¹⁹, καί Δημήτριος Νεραντζής, σέ αὐτοτελές θεωρητικό πόνημα πού παλαιότερα εξέδωκε²⁰. Νά προστεθεῖ, βεβαίως, ἐδῶ ὅτι μετὰ τήν κατὰ τὸ ἔτος 1998 κριτική ἔκδοση τῆς Ἀκριβείας (περὶ τῆς ὁποίας γίνεται εἰδικώτερος λόγος κατωτέρω, στὴν ὑπὸ τὸν ἀριθμὸ γ' παράγραφο), οἱ ἀδρομερεῖς ἢ πλέον ἐξειδικευμένες μνεῖες τῆς ἐν λόγω θεωρητικῆς συγγραφῆς στὴ σύγχρονη μουσικολογικὴ βιβλιογραφία πληθαίνουν σταδιακῶς²¹.

18. Βλ. ΚΑΡΑ, *Θεωρητικὸν Α'*, σ. 9' (ὅπου ἡ συγγραφή μνημονεύεται στίς *Πηγές καὶ τὰ Βοηθήματα τοῦ βιβλίου*), σ. 184 (: «ἡ ὀξεῖα θρασύτερον [τοῦ ὀλίγου] ἐστὶ σημάδιον· ἐπάνω γὰρ κρούει τὴν φωνὴν καὶ καταβαίνει χωρὶς ἀγίας ὑποκάτω» [= Ἀκριβεία, σ. 52¹⁰⁷⁻¹⁰⁸]), σ. 185 (: «ὅτε γὰρ κεῖτα τὸ τζάκισμα ἐπάνω τῆς ὀξεῖας, γίνεται ἡ ὀξεῖα στερεωτέρα τῆς ἄλλης ὀξεῖας τῆς ἄνω τζακίσματος» [= Ἀκριβεία, σ. 68²⁴⁶⁻²⁴⁷]), καί σ. 188 [βλ. καί σ. 190] (: «ἡ πεταστή, τουτέστι πεταμένη, εὐρυτέραν φωνὴν ἔχει τοῦ ὀλίγου καὶ τῆς ὀξεῖας· καὶ διατὶ πετᾶται εἰς ὕψος οὐδέποτε εὐρίσκεται ἐμπροσθεν αὐτῆς ἴσασμός οὔτε ἀνάθασις ἀλλὰ πάντοτε κατὰθασις» [= Ἀκριβεία, σ. 66²²⁰ καί σ. 60¹⁵⁶⁻¹⁵⁸]).

19. Βλ. ΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΥ, Τὸ σύστημα τῆς βυζαντινῆς μουσικῆς, σ. 81 (ὅπου βάσει μᾶλλον τῆς ἐν συνεχείᾳ μνημονευομένης μελέτης τῆς Δέσποινας Μαζαράκη [βλ. κατωτέρω, ὑποσημείωση 24], μνημονεύονται οἱ ἀκόλουδες περιχοπές τῆς Ἀκριβείας «<Τὸ ὀλίγον> μὲ ταπεινῶσιν ἀναβαίνει ὀλίγον ὀλίγον πολλές φωνές, ὅσες θέλει, κατὰ πὼς [ἀναβαίνει] τινὰς εἰς τὴν σκάλαν» [= ΜΑΖΑΡΑΚΗ, *Μουσικὴ ἐρμηνεία Β'*, σ. 120. Πρὸβλ. Ἀκριβεία, σ. 46⁷⁹⁻⁸⁰]. «<ἡ δὲ ὀξεῖα> θρασύτερόν ἐστι σημάδιον· ἐπάνω γὰρ κρούει τὴν φωνὴν καὶ καταβαίνει χωρὶς ἀργίας ὑποκάτω» [= Ἀκριβεία, σ. 52¹⁰⁷⁻¹⁰⁸. Πρὸβλ. ΜΑΖΑΡΑΚΗ, ὁ.π., σ. 133]. «<ἡ πεταστή> εὐρυτέραν φωνὴν ἔχει τοῦ ὀλίγου καὶ τῆς ὀξεῖας [...] καὶ ἐγένετο μία ὑπόστασις λεγομένη πεταστή, τουτέστιν πεταμένη» [= Ἀκριβεία, σ. 60¹⁵⁶⁻¹⁵⁷ καί σ. 66²¹⁹⁻²²⁰. Πρὸβλ. ΜΑΖΑΡΑΚΗ, ὁ.π., σ. 121]).

20. Βλ. ΝΕΡΑΝΤΖΗ, *Συμβολὴ στὴν ἐρμηνεία τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ μέλους*, σ. 1 (: «Τὴν πραγματικὴ ἐνέργεια τοῦ ἑγχρονου ὀλίγου μᾶς δίνει ἡ “Ἀκριβεία κατ’ ἐρωταπόκρισιν τῶν τόνων τῆς Παπαδικῆς”, πού ἀναφέρει ὅτι “μετὰ ταπεινώσεως ἀνεβαίνει ὀλίγον ὀλίγον”» [= Ἀκριβεία, σ. 46⁷⁹]).

21. Βλ. αἴφνης τὰ ἄρθρα τῶν ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ, Ἡ διδακτικὴ τῆς ψαλτικῆς τέχνης, σσ. 23-41 [στὴ σ. 39, συγκεκριμένως, μνημονεύεται ἡ κριτικὴ ἔκδοση τοῦ ἐγχειριδίου, στὴ σ. 40 παρατίθενται δύο περιχοπές τοῦ κειμένου (= Ἀκριβεία, σσ. 66-68²²⁵⁻²³⁰ καί σ. 104⁷³³⁻⁷³⁹), ἐνῶ τὸ ὅλο ἄρθρο κατακλείεται στὴ σ. 41 δι’ ἐνὸς ἀποσπάσματος τῆς Ἀκριβείας (σ. 40²⁶⁻²⁷)] καὶ ΧΑΛΔΑΙΑΚΗ, *Συνοπτικὴ θεώρηση τῆς ἐλληνικῆς ψαλτικῆς τέχνης* [βλ. εἰδικώτερα στίς σσ. 70-71 καὶ 108 (= σσ. 22-23 καὶ 61 τοῦ ἀνατύπου), ὅπου μνημονεύονται δύο περιχοπές τῆς Ἀκριβείας (σ. 40^{1-2, 22-27} καί σσ. 66-68²²¹⁻²³⁰)]. Σὲ ἐκτεταμένη χρῆση τῆς θεωρητικῆς συγγραφῆς τῆς Ἀκριβείας προέβη

Κατὰ τὴν ἐπιχειρουμένη ἐδῶ ἐπισκόπηση τῆς παραδόσεως τοῦ ὑπὸ ἐξέταση θεωρητικοῦ ἐγχειριδίου, ἐσκεμμένως ἀφήσαμε τελευταῖα τὴ μνεῖα τῶν δύο ἐκδόσεων μελέτης τῆς ἀοιδίμου Δέσποινας Μαζαράκη, περὶ τῆς ἐρμηνείας τῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν τῆς Μονῆς Ἰθέρων, ὅπου μὲ ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον ἐντοπίζεται πλήρης σχεδὸν χρῆση τοῦ μνημονευομένου θεωρητικοῦ συγγράμματος. Στὴν πρώτη ἐκδοση τῆς ἐν λόγῳ μελέτης²², εἰδικώτερα δὲ στὰ δύο πρῶτα κεφάλαια, ὅπου ἐξετάζονται τὰ φωνητικὰ καὶ ἄφωνα σημάδια τῆς ψαλτικῆς τέχνης, προσκομίζονται πρὸς σχολιασμὸ τοῦ θέματος ἱκανὰ ἀποσπάσματα τῆς ὑπὸ ἐξέταση θεωρητικῆς συγγραφῆς²³, ἃν καὶ ἡ ἐν γένει χρῆση τοῦ συγκεκριμένου κειμένου ἀποδεικνύεται σαφῶς πλέον περιορισμένη συγκριτικῶς μὲ τὴν ἀντίστοιχη τῆς «συμπληρωμένης καὶ ἀναθεωρημένης» ἐκδοχῆς τῆς μελέτης. Στὴν τελευταία δεύτερη ἐκδοση τῆς ἰδίας ἐργασίας²⁴, γιὰ τὴν ἀκρίβεια δὲ στὸ δεύτερο μέρος τοῦ μελετήματος, ὅπου ἐξετάζεται –ὡς συμβολὴ στὴν ἔρευνα γιὰ τὴ χειρονομία– ἡ «ρυθμικὴ» τῶν συγκεκριμένων τραγουδιῶν (μὴ ἐνδιαφέρουσα ἐνότητα πού, κατὰ τὴν ἄποψή μας, δὲν ἔχει τύχει τῆς δεούσης προσοχῆς στὴ μουσικολογικὴ ἔρευνα), ἀνθολογοῦνται καὶ σχολιάζονται (βάσει τῶν χειρογράφων EBE 965, EBE 2766 καὶ EBE 968²⁵) πολυάριθμες περικοπὲς τῆς ἐν λόγῳ θεωρητικῆς συγγραφῆς²⁶.

προσφάτως καὶ ἡ Maria Alexandru, στὴν ἀνέκδοτη διδακτορικὴ διατριβὴ της *Studie über die «grossen zeichen» der byzantinischen musikalischen notation*.

22. Βλ. MAZAPAKH, *Μουσικὴ ἐρμηνεία* Α'.

23. Βλ. αὐτόδι, σσ. 38-64.

24. Βλ. MAZAPAKH, *Μουσικὴ ἐρμηνεία* Β'.

25. Βλ. σχετικῶς αὐτόδι, σ. 99. Ὑπομνήσκειται ἰδιαιτέρως τὸ γεγονός ὅτι στὴν ἐν λόγῳ μελέτῃ τὰ ἀποσπάσματα τῆς Ἀκριβείας ἐρανίζονται ἐπιλεκτικῶς ἀπὸ τὰ χειρογράφα EBE 968, EBE 965 καὶ EBE 2766 (στὴν α' ἐκδοση μόνο ἀπὸ τὰ δύο πρῶτα), διότι στὸν κώδικα EBE 968 ἀπαντᾷ μὴ «μεταγλωττισμένη» ἐκδοχὴ τοῦ ἐν λόγῳ θεωρητικοῦ κειμένου [βλ. σχετικῶς Ἀκριβεία, σσ. 25-27], μὲ ἀποτέλεσμα οἱ ἐκάστοτε παρατιθεμένους περικοπὲς νὰ ἐμφανίζονται ἀναμιξ κατὰ διττὴ ἐκδοχή· ἦτοι, ἀναλόγως τῆς πηγῆς, ἄλλοτε κατὰ τὸ πρωτότυπο κείμενο καὶ ἄλλοτε κατὰ τὴν ἀπλοποιημένη παράφρασή του. [Σημειωτέον ὅτι ὁ γράφων ἐτοιμάζει ἤδη πρὸς ἐκδοση τὴν ὡς ἄνω «μεταγλωττισμένη» ἐκδοχὴ τῆς θεωρητικῆς συγγραφῆς τῆς Ἀκριβείας στὰ προλεγόμενα αὐτῆς τῆς ἐκδόσεως τὸ φαινόμενο καθ' ἑαυτὸ σχολιάζεται εἰδικώτερα].

26. Βλ. αὐτόδι, σσ. 101-194. Ἄς ὑπογραμμισθεῖ ἐδῶ ὅτι δι' ἀμφοτέρων τῶν

γ'. Η πρόσφατη κριτική έκδοση

Κατὰ τὸ ἔτος 1998, πλήρες τὸ κείμενο τῆς ἐξεταζομένης πραγματείας ἐξεδόθη σὲ κριτική ἐκδοση, ὡς ὑπ' ἀριθμὸν IV τόμος τῆς –ὕπὸ τὸν τίτλο *Corpus Scriptorum de Re Musica*– σχετικῆς ἐκδοτικῆς σειρᾶς τῆς Ἀκαδημίας τῆς Βιέννης, μὲ τὴν ἐπιμέλεια τοῦ Δανοῦ μουσικολόγου Bjarne Schartau²⁷. Ἡ ἐν λόγω ἐκδοση –ὅπως, ἄλλωστε, καὶ τὰ ὁμοειδῆ προγενέστερα δημοσιεύματα τῆς συγκεκριμένης σειρᾶς²⁸ «κοσμείται»

ἐκδόσεων τῆς ἐν λόγω μελέτης τῆς Δέσποινας Μαζαράκη, οὐσιαστικῶς μεταβαίνουμε ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τῆς ἀπλῆς μνείας ἢ τῆς ἐπικλήσεως εὐαρίθμων περικοπῶν τῆς ἐν λόγω θεωρητικῆς συγγραφῆς (φααινόμενα, δηλαδὴ, ποὺ ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ ἐπισημαίνονται στίς προμνημονευθεῖσες βιβλιογραφικὲς τῆς Ἀκριθείας ἀναφορὲς [μὲ ἀξιοσημείωτη ἐξαίρεση τὰ ἀνωτέρω ἐπισημανθέντα ἄρθρα τοῦ J.- B. Thibaut]) στὸ ἐπίπεδο τῆς πληρεστέρας ἀξιοποιήσεως τοῦ συνόλου σχεδὸν τῶν θεωρητικῶν πληροφοριῶν ποὺ παρέχει τὸ συγκεκριμένο ἐγχειρίδιο· ἄλλωστε, στὴ σ. 39 τῆς α' ἐκδόσεως τῆς μελέτης τῆς ἢ Μαζαράκη διευκρινίζει: «[στὸ] χφ. E.B. 968: “Ἀκριθεία καὶ διδασκαλία τῆς μουσικῆς τέχνης κατ' ἐρωταπόκρισιν τῶν τε τόνων καὶ σημαδίων καὶ φωνῶν τῆς παπαδικῆς τέχνης” [...] βασίζονται κατὰ κύριο λόγο οἱ πιὸ κάτω ἐξηγήσεις τῶν σημαδίων καὶ τῆς κίνησός τους». Κατ' οὐσίαν, παραπληρωματικῶς τῆς ἐξετάσεως καὶ μεταγραφῆς τῶν ἀγιορειτικῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν, ἡ μελέτη τῆς Μαζαράκη διαπραγματεύεται τὴν ἐν γένει σηματοδογραφία τῆς ψαλτικῆς τέχνης [κατὰ τὴν ἐξῆς διάρθρωση: σημάδια φωνητικὰ (σώματα-πνεύματα-οὐδέτερα, ἀνιόντα-κατιόντα, φωνὴ καὶ χειρονομία αὐτῶν), ἀργίεις, συντομίες καὶ σημάδια ἄφωνα] πρωτολείως, τρόπον τινά, κατὰ τὴν α' ἐκδοση [βάσει κυρίως τῆς Ἀκριθείας καὶ τῶν Ἐρωταποκρίσεων τοῦ ψευδο-Δαμασκηνοῦ] καὶ διευρυμένως κατὰ τὴν β' ἐκδοση [βάσει κυρίως τῶν θεωρητικῶν συγγραφέων τοῦ Ἀγιοπολίτη, τοῦ Γαβριήλ ἱερομονάχου, τοῦ Κυρίλλου Μαρμαρινοῦ, τοῦ Ἀποστόλου Κώνστα τοῦ Χίου, τῶν Ἐρωταποκρίσεων τοῦ ψευδο-Δαμασκηνοῦ καὶ τῆς Ἀκριθείας]. Ἄμεση, πάντως, εἶναι ἡ διαπίστωση ὅτι σὲ ἀμφότερες τίς ἐκδόσεις τῆς ἐν λόγω μελέτης ἡ χρῆση τῆς Ἀκριθείας ὑπερτερεῖ ποσοστιαίως ἔναντι τῶν ἐκ τῶν λοιπῶν θεωρητικῶν κειμένων ἐπικαλουμένων περικοπῶν. Λόγω, ἀκριβῶς, τῆς πληθώρας τῶν παρατιθεμένων ἀποσπασμάτων τῆς Ἀκριθείας, εἰδικώτερη μνεία καὶ ἀκριβὴς ἐπισήμανση αὐτῶν παρέλκει, βεβαίως, ἐδῶ. [Σημειωτέον ὅτι παρόμοια λιπαρὴ «βιβλιογραφικὴ ἀξιοποίηση» τῆς Ἀκριθείας ἐπεχείρησε προσφάτως ὁ ὑποφαινόμενος, στὴν ἀνακοίνωσή· Ἡ θεωρητικὴ σπουδὴ]. Γενικῶς περὶ τῆς Δέσποινας Μαζαράκη βλ. πλέον καὶ ΛΙΑΒΑ, Τὸ μουσικολογικὸ ἔργο τῆς Δέσποινας Μαζαράκη.

27. Βλ. τὴν πλήρη βιβλιογραφικὴ παραπομπὴ ἀνωτέρω, στὴν ὑποσημείωση 2.

28. Ἡ ὑπὸ ἐξέταση θεωρητικὴ συγγραφὴ ἀποτελεῖ τὸ χρονικῶς τελευταῖο δημοσίευμα τῆς μνημονευομένης ἐκδοτικῆς σειρᾶς· οἱ ὑπόλοιπες τέσσερις σχετικὲς ἐκδόσεις εἶναι, κατὰ σειράν, οἱ ἀκόλουθες: Γαβριήλ, Χρυσάφης, Ἱερώνυμος Τραγω-διστής, Ἐρωταποκρίσεις.

ἀπὸ ὅλες τὶς ἀπαραίτητες γιὰ κριτικὴ ἔκδοση κειμένου ἀρετές· κατατοπιστικὲς εἰσαγωγικὲς παρατηρήσεις, τὸ κείμενο τῆς Ἀκριθείας φιλολογικῶς καὶ μουσικολογικῶς ὑπομνηματισμένο, εἰδικώτερο μουσικολογικὸ σχολιασμὸ τῶν ἐπὶ μέρους περικοπῶν τῆς ἐκδιδομένης θεωρητικῆς συγγραφῆς, εὐρετηριακοὺς πίνακες καὶ πανομοιότυπα. Ἐπειδὴ, πάντως, ἀκόμη καὶ γιὰ παρομοίας ἀρτιότητος ἐργασίες, ἡ καλοπροαίρετη ἄσκηση κριτικῆς δὲν ἀποτελεῖ ἄγνωστο φαινόμενο²⁹, ἀλλὰ καὶ μὲ τὴν πεποίθησιν ὅτι ἡ διατύπωση περαιτέρω προβληματισμῶν ἢ ἡ διεξαγωγή ἐποικοδομητικῶν συζητήσεων στοιχειοθετοῦν τὸν οὐσιαστικὸ στόχο οἷσάδηποτε ἐπιστημονικῆς ἐκδόσεως, ἐπιθυμοῦμε ἐδῶ νὰ ἐπισημάνουμε τὰ ἑξῆς:

Διεξερχόμενοι προσεκτικῶς τῇ συγκεκριμένη ἔκδοση διαπιστώνουμε ὅτι ἐλλεῖπει καὶ ἀπλῇ ἀκόμη μνεῖα ἂν μὴ βασικῶν τοῦλάχιστον ἀξιομνημονεύτων γιὰ τὴν κριτικὴ ἔκδοση τοῦ ἐν λόγῳ κειμένου βιβλιογραφικῶν ἀναφορῶν³⁰. ἐκ τῶν προμνημονευθεισῶν, αἰφνης, ξενογλώσσων καὶ ἑλληνογλώσσων μελετῶν ἀποσιωπῶνται, παραδόξως, τόσο ἡ ἐκτεταμένη χρῆση τῆς Ἀκριθείας ἀπὸ τὸν J.-B. Thibaut, ὅσο καὶ ἡ ὁμοειδὴς συμβολὴ τῆς Δέσποινας Μαζαράκη, ἡ ὁποία, πέρα τῶν ἄλλων, κομίζει στὴ χειρόγραφη παράδοση τοῦ ἐγχειριδίου ἓνα ἐπιπλέον κώδικα (τὸν EBE 2766, τοῦ ἔτους 1734³¹), ποὺ ἐλλεῖπει ἀπὸ τὸ κριτικὸ ὑπόμνημα τῆς ἐν λόγῳ ἐκδόσεως.

Φρονοῦμε, ἐπιπροσθέτως, ὅτι ἐλλειπτικὴ, ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ, κρίνεται ἀφ' ἐνὸς μὲν ἡ γενικώτερη θεώρηση τῆς ιδιότυπης φιλοσοφίας τοῦ ἐν λόγῳ κειμένου, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἡ εἰδικώτερη κατανόηση καὶ οὐσιαστικὴ ἀξιολόγησις τῶν θεολογικῶν καὶ λοιπῶν ἐσχατολογικῶν ἀναγωγῶν, ποὺ βρίθουν στὴ συγκεκριμένη θεωρητικὴ συγγραφὴ. Ὁ ἐξονομασθεὶς ἐπιμελητὴς, παρὰ τὶς φιλότιμες ἀπόπειρες ποὺ καταβάλλει (ἐπιμαρτυροῦνται ἀπὸ τὸν ἱκανοποιητικὸ «θεολογικὸ ὑπομνηματισμὸ» τοῦ κειμένου) παρανοεῖ ἐνίοτε πολὺ γνωστὰ ἐκκλησιαστικὰ κείμενα, ἐνῶ ἄλλοτε ὑπολανθάνουσες θεολογικὲς καὶ ὕμνογραφικὲς ἀναφορὲς

29. Βλ. αἰφνης AGAPITOS, *Gabriel Hieromonachos- Manuel Chrysaphes*.

30. Βλ. κυρίως Ἀκριθεῖα, σσ. 15-38 καὶ 143-160, στὰ προλεγόμενα καὶ στὰ σχόλια, ἀντιστοιχῶς, τῆς ἐκδόσεως.

31. Βλ. MAZAPAKH, *Μουσικὴ ἑρμηνεία Β'*, σ. 99.

διαλανθάνουν ὄντως τῆς προσοχῆς καὶ τῆς προσηκούσης ἐπιστημάνσεως. Γιὰ παράδειγμα, ὡς ἐπίλογος τῆς ὅλης πραγματείας τίθεται τὸ ἀκόλουθο κείμενο: «Ταῖς τῆς γοργοεπηκόου δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου πρεσβείαις, δέσποτα Θεέ, παντοκράτορ, καὶ πάντων σου τῶν ἁγίων, δώρησαι ἡμῖν γρήγορον νοῦν, σῶφρονα λογισμόν, καρδίαν νήφουσαν, ὕπνον, ἵνα δοξάζωμεν τὸ πάντιμον καὶ μεγαλοπρεπές ὄνομά σου, τοῦ πατρὸς καὶ τοῦ υἱοῦ καὶ τοῦ ἁγίου πνεύματος· νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. ἀμήν»³². Πρόκειται γιὰ μιὰ συνήθη –σὲ ἐκκλησιαστικοῦ, τοῦλάχιστον, χαρακτήρος κείμενα– καταληκτήρια ἀποστροφή, ὅπου, ὅμως, ὁ ἐπιμελητὴς δὲν ἀναγνωρίζει τὸ παρατιθέμενο ἀπόσπασμα τῆς εὐχῆς τοῦ Ἀποδείπνου³³, μὲ συνέπεια ἡ συλλογιστικὴ του βάσανος νὰ περιορίζεται σὲ φιλολογικῆς φύσεως ἐρωτήματα καὶ σχολιασμούς³⁴. Ἐνδεικτικῶς μνημονεύουμε, ἐπίσης, τὴν ἀκόλουθη περικοπὴ τῆς Ἀκριθείας, ὅπου ὁ λόγος περὶ τῆς γνωστῆς συμπλοκῆς ὀλίγου καὶ κεντήματος γιὰ τὸν σχηματισμὸ ἀναβάσεως δύο φωνῶν: «Καὶ ὁ μαθητὴς· καὶ πῶς ὅτε μὲν κεῖται τὸ κέντημα ἔμπροσθεν τοῦ ὀλίγου, ὑποτάσσει· ὅτε δὲ κεῖται ἐπάνω τοῦ ὀλίγου, οὐχ ὑποτάσσει; Καὶ ὁ διδάσκαλος· αἱ φωναὶ ἐν κινήσει εἰσὶν, ὥσπερ τις ποταμὸς ῥέων· ὥσπερ οὖν ἐὰν ἔμπροσθεν τοῦ ῥέοντος ὕδατος ἂν τιθῇ τις φραγμόν, ἀνακόπτει αὐτὸ τῆς εἰς τὸ ἔμπροσθεν ὁρμῆς· ἐὰν δὲ ἐπάνω τοῦ ὕδατος ἐπιθῇ τι σκεῦος, οὐ κωλύει αὐτὸ τῆς κινήσεως, ἀλλὰ κάκεινο συγκινεῖται αὐτῷ. οὕτως καὶ τὸ κέντημα, ὅτε μὲν κεῖται ἔμπροσθεν τοῦ ὀλίγου, ἀναχαιτίζει τὴν αὐτοῦ φωνήν· ὅτε δὲ κεῖται ἐπάνω αὐτοῦ, οὐ κωλύει αὐτὸ τὴν οἰκείαν ἔχειν φωνήν. ὁμοίως καὶ ἡ ὀξεῖα καὶ ἡ πετασθή»³⁵. Εἶναι, νομίζουμε, προφανές ὅτι ἡ ἐπίλογος ἐν προκειμένῳ τοῦ ρήματος «ἀναχαιτίζω» δὲν στερεῖται θεολογικῆς προοπτικῆς καὶ ἡμᾶς, πρόκειται γιὰ ἑμμεση παραπομπὴ στὴ σχετικὴ

32. Ἀκριθεία, σ. 138¹⁰³⁹⁻¹⁰⁴³.

33. Πρόκειται γιὰ τὴν εὐχὴ «εἰς τὸν Κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν Χριστόν» Ἀντιόχου Μοναχοῦ καὶ Πανδέκτου, «Καὶ δὲς ἡμῖν, Δέσποτα, πρὸς ὕπνον ἀπιοῦσιν ...», τὸ σχετικὸ ἀπόσπασμα τῆς ὁποίας [: «Καὶ δώρησαι ἡμῖν, ὁ Θεός, γρήγορον νοῦν, σῶφρονα λογισμόν, καρδίαν νήφουσαν, ὕπνον ἐλαφρόν, καὶ πάσης σατανικῆς φαντασίας ἀπηλλαγμένον» (βλ. αἵφνης· Ὁρολόγιον τὸ Μέγα, σ. 448)] μεταφέρεται, θεοαίως, ἐδῶ ἐλλιπῶς.

34. Βλ. σχετικῶς Ἀκριθεία, σσ. 159-279.

35. Ἀκριθεία, σ. 70²⁷⁰⁻²⁷⁹.

ὕμνογραφία τῆς μεγάλης ἐορτῆς τῶν Θεοφανείων³⁶, συνειρμικῶς ἀναδυομένης στὴ συγκεκριμένη πλοκὴ τοῦ λόγου, ὅπου ἡ ὅλη κίνησις τῶν φωνῶν οἰασδῆποτε μελωδίας τῆς ψαλτικῆς τέχνης προσομοιάζεται, ὡς πρὸς ἄλλον Ἰορδάνη, πρὸς «ποταμὸν ῥέοντα».

Παρόμοιες παρατηρήσεις ἐπιδέχονται εὐάριθμα ἀκόμη σημεῖα τῆς παρούσης θεωρητικῆς συγγραφῆς³⁷. σπεύδουμε, θεθαίως, νὰ ἀποφύγουμε

36. Βλ. αἶφνης τὸ δοξαστικὸ τῆς Σ΄ Ὁρας τῶν Θεοφανείων, «Τί ἀναχαιτίζεις σου τὰ ὕδατα, ὦ Ἰορδάνη;», στὴν κατὰ τὴν πέμπτη τοῦ μηνὸς Ἰανουαρίου ἀκολουθία τῶν Μεγάλων Ὁρῶν.

37. Μνημονεύουμε χαρακτηριστικῶς τὶς ἀκόλουθες δύο περικοπές, ὅπου ὁ ὑποτιθέμενος μαθητὴς φέρεται νὰ χρησιμοποιεῖ αὐθορμήτως τοὺς –σαφῶς διακρινομένους γιὰ τὴν «ἐκκλησιαστικὴν τοὺς χροιά»– ὅρους «λογισμός» καὶ «διάκρισις» [γιὰ τοὺς ὁποίους, σημειωτέον, ὁ ἐπιμελητὴς τῆς ἐκδόσεως ἐκφράζει στὰ σχόλια τὴν ἀπορία του (βλ. Ἀκριβεία, σσ. 154 καὶ 157)]: «... ἐναπελείφθη δὲ πάλιν ἐν ἐρώτημα καὶ μόνον περὶ τῶν δύο κεντημάτων. ἔρχεται γὰρ μοι ἐπὶ νοῦν λογισμός· ὅτι οὐκ ὀφείλουσιν ἔχειν τέσσαρας φωνάς ἐν τῷ ᾄμα· οὐδὲ πάλιν τρεῖς ὁμοῦ, οὐδὲ δύο, οὐδὲ μίαν· εἰ μὴ ἔχειν ἑκάτερον δύο φωνάς ὡς εἶχε πρῶτον» (Ἀκριβεία, σ. 86⁴⁷⁴⁻⁴⁷⁸). «...εἰς τὴν διάκρισίν μου, διδάσκαλε, ἁδικόν ἐστι τοῦτο. οἱ γὰρ ἀπόστροφοι, εἰ καὶ ἐκέρδησαν τὴν ἀργίαν, ἀλλὰ πάλιν ἔχουσιν φωνὴν καὶ τὴν χειρονομίαν αὐτῶν τὴν πρώτην, πῶς δὲ καταφρονοῦμεν τῶν δύο ὀξείων, ἤγουν τῆς διπλῆς, ἵνα μὴ ἔχη φωνήν, ὥσπερ καὶ οἱ δύο ἀπόστροφοι; ὅτι καὶ αὐτοὶ ἐν σῶμα ἐγένοντο» (Ἀκριβεία, σ. 104⁷²¹⁻⁷²⁵). Κατὰ τὸν σχολιασμό, ἐπιπροσθέτως, τοῦ σεισματος, γιὰ τὴν κατανόησιν τῆς ὑποστατικῆς χρήσεως τοῦ σημαδίου τῆς ὑπορορῆς, δίκην ἄλλης «μελικῆς ὑπογεγραμμένης», ἐπιστρατεύεται ὡς παράδειγμα ἡ συνήθης ἀρκτική φράσις τῶν εὐαγγελικῶν ἀναγνωσμάτων: «ἡ οὖν ὑπορροή ἔχει φωνάς δύο, ὅπου δ' ἂν τεθῇ, ἐν τῷ σεισμάτι δὲ φωνάς οὐκ ἔχει, ἀλλὰ προσλαμβάνει αὐτὴ τὸ πιάσμα, ἵνα ἐναλλαγὴν τινα τῆς χειρονομίας ποιήσῃ· εἰπὼ δὴ καὶ τοῦ μέλους, εἰ γὰρ οὐκ ἦν ὑπορροή, ἐμελλε χειρονομηθῆναι πιάσμα· ἵνα δὲ ὑποσεισῇ τὴν χεῖρα καὶ ὑπορρίπισσῃ, ἐτέθη ὡς προσγεγραμμένη ἐν τοῖς γράμμασιν· οἶον... “τῷ καιρῷ ἐκείνῳ”, προσγράφω ὑποκάτω ἰῶτα· καὶ τὸ μὲν ω ἐκφωνῶ, τὸ δὲ ἰῶτα οὐκ ἐκφωνῶ, διὰ τὸ ἐπονομάζεσθαι ταῦτα προσγεγραμμένην. οὕτω <δὲ> καὶ ἐπὶ τῶν δύο ἡρειῶν ἐτέθη ὑπορροή ὡς προσγεγραμμένη, καὶ διὰ τοῦτο οὐκ ἐκφωνεῖται· τοιαύτην αἰτίαν προσλαμβάνουσιν εἰς τὸ σεισμα» (Ἀκριβεία, σ. 130⁹⁵²⁻⁹⁸⁰ [ἡ παρούσα παρατήρησις ἰσχύει ἐδῶ συνεκδοχικῶς, δοθέντος ὅτι ἡ ὡς ἄνω περικοπὴ ἀποτελεῖ δάνειο τοῦ συντάκτου τῆς Ἀκριβείας ἀπὸ τὴν ὁμοειδῆ θεωρητικὴν συγγραφὴν τοῦ ψευδο-Δαμασκηνοῦ (βλ. Ἑρωταποκρίσεις, σ. 42¹⁸⁰⁻¹⁹⁰)]. Κατὰ τὴν αἰτιολόγησιν, τέλος, τῆς «ἀδυναμίας» τοῦ Ἰσοῦ νὰ ὑποτάξῃ καὶ ἀφωνήσῃ τὸ ὀλίγον εἶναι προφανές ὅτι στὸ νοῦ τοῦ συντάκτου τῆς Ἀκριβείας ὑπολανθάνει τὸ χωρίο· «ὁ Θεὸς ὑπερηφάνους ἀντιτάσσεται, ταπεινοὶς δὲ δίδωσι χάριν» (βλ. πρωτογενῶς Παρ. γ', 34 καὶ ἀκολούθως Ἰακ. δ', 6 καὶ Α' Πέτρ. ε', 5): «Καὶ ὁ μαθητὴς· καὶ πῶς βασιλεύει καὶ ἀφωνεῖ τὰ φωνήεντα, ἤγουν τὴν ὀξείαν, τὴν πετασθὴν, καὶ τὸ κούφισμα, τὸ δὲ ὀλίγον οὐ δύναται ἀφωνεῖν; Καὶ ὁ διδάσκαλος· ὅτι τὸ ὀλίγον ἐξ αὐτοῦ ἐστίν ὡς προείπομεν· τὸ γὰρ ἴσον

κατηγορηματικῶς οἰονδήποτε ἀπόλυτο ἰσχυρισμὸς ὅτι ὁμοειδεῖς ἐλλείψεις, παρερμηνεῖς ἢ παρανοήσεις δὲν ἀπαντοῦν καὶ στήν περὶ τοῦ συγκεκριμένου κειμένου ὑφισταμένη ἐλληνόγλωσση βιβλιογραφία (ὅπως, γιὰ παράδειγμα, σὲ ὁρισμένα σχετικὰ σχόλια τῆς Δέσποινας Μαζαράκη³⁸, ἀλλὰ ἐνδεχομένως καὶ σὲ ἀντίστοιχες παρατηρήσεις τοῦ γράφοντος). Εὐκαίρως δὲ ὑπενθυμίζουμε ἐδῶ παλαιότερη πρόταση τοῦ καθηγητοῦ Γρηγορίου Θ. Στάθη (πού, δυστυχῶς, δὲν ἐτηρήθη) γιὰ ἔκδοση τοῦ συνόλου τῶν μεταβυζαντινῶν θεωρητικῶν κειμένων, τὰ ὁποῖα κυρίως «ἀρέσκονται» σὲ ὁμοειδεῖς συμβολισμοὺς καὶ ἀλληγορικὴ ἐν γένει προσέγγιση τῆς θεωρίας τῆς ψαλτικῆς, ἀπὸ τὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν μὲ τὴν ἐπιμέλεια Ἑλλήνων ἐπιστημόνων³⁹. Ἡ τελευταία παρατήρηση οὐδόλως ἐνέχει σπέρμα σωθινισμοῦ ἢ οἰουδήποτε ἄλλου «ἐθνικοθηρησκευτικοῦ ρατσισμοῦ» σημειώνεται ἀπλῶς μὲ τὴν πεποίθηση ὅτι ἡ ὑπὸ τὸ πρῖσμα τοῦ Ὁρθοδόξου Ἑλλήνος θεώρηση παρομοίων κειμένων διευκολύνει τὰ μάλα τὴν κατανόηση καὶ οὐσιαστικὴ ἐρμηνεία τους.

δ'. Πρωτογενὴς «θεολογικὴ θεώρηση» τῆς συγγραφῆς

Στὴν προκειμένη περίπτωση εὐρισκόμεθα σαφῶς ἐνώπιον μιᾶς «ἐπαμφοτερίζουσας» συγγραφῆς· τὸ κείμενο, κρινόμενο μὲ αὐστηρὰ ἐκατέρωθεν κριτήρια παρουσιάζει προβλήματα καὶ ἐλλείψεις, τὰ ὁποῖα, θεβαίως, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐπισημανθοῦν ἐδῶ. Ἄλλωστε, τὸ ζητούμενον ἐν προκειμένῳ ἐπικεντρώνεται στὴν ἀνίχνευση τῶν αἰτίων μίξεως ὀρθοδόξου δόγματος πρὸς μουσικὴ θεωρία, ἢ ἄλλως στὴν ἐρμηνεία τῆς τακτικῆς διατυπώσεως μουσικολογικῶν ἐννοιῶν διὰ θεολογικοῦ λόγου. Καὶ πρέπει, θεβαίως, νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἡ συγκεκριμένη τακτικὴ δὲν εἶναι ἄγνωστη σὲ ὁμοειδῆ –μεταβυζαντινὰ κυρίως– θεωρητικὰ κείμενα τῆς

στιγμὴ ἐστὶ καὶ σύρμα, ἤγουν ἀπὸ τῆς στιγμῆς ἔσυρε τὸν κάλαμον ὀλίγον, καὶ ἐγένετο ἴσον· καὶ ὁ βασιλεὺς τὸν λαὸν ὑποτάσσει, καὶ οὐχ ἑαυτόν, οὕτως οὖν καὶ τὸ ἴσον τὰ ἄλλα σημάδια ὑποτάσσει, καὶ οὐχ ἑαυτό· τουτέστι καὶ οὐχὶ τὸ ὀλίγον. καὶ δι' ἄλλον τρόπον οὐχ ὑποτάσσει τὸ ὀλίγον, ὅτι ταπεινὸν σημάδιόν ἐστιν. ὁ γὰρ βασιλεὺς τοὺς ὑπερῆφάνους ὑποτάσσει καὶ οὐχὶ τοὺς ταπεινοὺς, ἤγουν τὸ ἴσον, τὴν ὀξείαν καὶ τὴν πετασθὴν ἄφωνεῖ, καὶ οὐχὶ τὸ ὀλίγον» (Ἀκριβεία, σ. 46⁶⁸⁻⁷⁶).

38. Βλ. ἐνδεικτικῶς ΜΑΖΑΡΑΚΗ, *Μουσικὴ ἐρμηνεία Β'*, σσ. 97-98, 108, 118.

39. Βλ. ΣΤΑΘΗ, Ἐκδοση μεταβυζαντινῶν θεωρητικῶν συγγραφέων. Πρβλ. ΣΤΑΘΗ, *Η ἐξήγηση τῆς ψαλτικῆς τέχνης*, σ. 37, ὑποσημ. 41.

ψαλτικῆς τέχνης⁴⁰, ἀναμφιβόλως ὅμως στὴν παρούσα πραγματεία ἀφ’

40. Ἐς μνημονευθῶν κυρίως ἐδῶ δύο –ἓνα ἀρχαιότερο καὶ ἓνα νεώτερο– θεωρητικὰ ἐγγειρίδια, ἀπολύτως ἐνδεικτικὰ αὐτῆς τῆς τάσεως τὸ ὑπὸ τὸν τίτλο· «Ἀρχὴ σὺν Θεῷ τῶν σημαδίων ἐρμηνευομένων καθ’ ἑκαστον» τοῦ Μιχαήλ Βλεμμύδου, καθὼς καὶ οἱ προμηνευθεῖσες Ἑρωταποκρίσεις τοῦ ψευδο-Δαμασκηνοῦ. [Ἡ ἡμιτελὴς σωζομένη θεωρητικὴ συγγραφή Μιχαήλ τοῦ Βλεμμύδου ἔχει ἤδη δημοσιευθεῖ ἀρκετὲς φορές, τελευταίως δὲ παρεδόθη σὲ κριτικῶς ἐπεξεργασμένη μορφή ἀπὸ τὸν ΓΚΕΡΤΣΜΑΝ, *Τὸ θεωρητικὸν τῆς Πετροπόλεως*, σσ. 357-360, μὲ τὸ ἴδιο κείμενο ρωσιστὶ καὶ ἀγγλιστὶ μεταφρασμένο στὶς σσ. 361-363 καὶ 373-375 καὶ διγλωσσες, ὁμοίως, εἰσαγωγικὲς παρατηρήσεις καὶ σχόλια στὶς σσ. 317-356 καὶ 364-372, 376-384 ἀντιστοίχως (αὐτόθι, μνεία καὶ τῶν προγενεστέρων ἐκδόσεων τῆς ἰδίας συγγραφῆς, ἀπὸ τοὺς P. Uspenskij, V. Benesovic, L. Tardo. Πρβλ. καὶ ΓΚΕΡΤΣΜΑΝ, *Κατάλογος Β*, σσ. 43-44. Ὅρισμένες ἀπὸ τὶς θεολογικοῦ χαρακτῆρος χειρονομικὲς παρατηρήσεις τοῦ ἐν λόγῳ κειμένου ἐνσωματώνει, ἐπίσης, ὁ ἐκ Μαδύτων Χρυσανθος στὶς οἰκείες παραγράφους (ὑπ’ ἀριθμὸν 208-216) τοῦ *Θεωρητικοῦ του*, σσ. 91-93). Γιά τὶς –πολυεκδοσόμενες ἐπίσης– Ἑρωταποκρίσεις τοῦ ψευδο-Δαμασκηνοῦ παραπέμπουμε στὴν πολλάκις ἤδη ἀνωτέρω ἐπισημανθεῖσα πρόσφατη κριτικὴ ἐκδόση· *Ἑρωταποκρίσεις*]. Πρὸς ἐπίρρωση δὲ τῆς ἀνωτέρω διαπιστώσεως ἀρκεῖ, ἴσως, νὰ ἀποσπάσουμε ἐδῶ τὴν ἀκόλουθη περικοπὴ ἀπὸ τὴν τελευταία θεωρητικὴ συγγραφή [*Ἑρωταποκρίσεις*, σσ. 36-38⁹⁹⁻¹²⁴]. στὸ συγκεκριμένο ἀπόσπασμα ἀναγνωρίζονται μὲν εὐθέως καὶ εὐχερῶς ὡς πρωτογενεῖς πηγὲς σχετικοὶ λόγοι Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου («Εἰς τὸν ΜΑ΄ ψαλμόν», P.G. 55, 156-157) καὶ Βασιλείου Καισαρείας («Ὁμιλία εἰς τὸν πρῶτον ψαλμόν», P.G. 29, 212A καὶ 213A), ὁ ἄδηλος ὅμως συντάκτης τῶν Ἑρωταποκρίσεων φαίνεται μᾶλλον νὰ ἐξαρτᾶται εἰδικώτερα ἀπὸ τὴ «Συναγωγὴ ἐξηγήσεων ἀπὸ διαφόρων ἁγίων πατέρων καὶ διδασκάλων εἰς τὴν βίβλον τῶν ψαλμῶν, συλλεγεῖσα παρὰ τοῦ ἱερωτάτου μητροπολίτου Ἡρακλείας κυρίου Νικήτα τῶν Σερρών» (P.G. 69, 709B-712A), τὸ κείμενο τῆς ὁποίας ἀκολουθεῖ, σχεδὸν ἐπὶ λέξει, ὅπως ἐμφαίνεται στὸν κατωτέρω παράλληλο πίνακα:

«Συναγωγὴ» Νικήτα Ἡρακλείας

Ἑρωταποκρίσεις ψευδο-Δαμασκηνοῦ

Μετ’ ὧδης δὲ αὕτη ἡ προφητεία λέγεται, ἵνα ἕκαστος καὶ τέρπη τὴν ψυχὴν ᾄδων, καὶ ὑποκλέπτῃ τὸν ἐκ τῆς ἀναγνώσεως πόνον. Ἐπειδὴ γὰρ εἶδεν ὁ Θεὸς πολλοὺς τῶν ἀνθρώπων ῥαθυμοτέρους ὄντας καὶ πρὸς τὴν τῶν πνευματικῶν ἀνάγνωσιν δυσχερῶς ἔχοντας, καὶ τὸν ἐκεῖθεν οὐχ ἡδέως ὑπομένοντας κάματον, ποθεινότερον τὸν πόνον ποιῆσαι βουλόμενος, καὶ τοῦ καμάτου ὑποτεμέσθαι τὴν αἴσθησιν, τὴν

Ἐνταῦθα γενόμενοι, ἐξετάσωμεν ἀκριβῶς, τί βούλεται τὸ μετ’ ἡχοῦ καὶ μέλους ψάλλειν ἡμᾶς, ἵνα ἕκαστος ἡμῶν καὶ τέρπη τὴν ψυχὴν ψάλλων καὶ ὑποκλέπτῃ ᾄδων τὸν ἐκ τῆς ἀναγνώσεως πόνον. Ἐπειδὴ γὰρ οἶδεν ὁ Θεὸς πολλοὺς τῶν ἀνθρώπων ῥαθυμοτέρους ὄντας καὶ πρὸς τὴν τῶν πνευματικῶν ἀνάγνωσιν δυσχερῶς ἔχοντας καὶ τὸν ἐκεῖθεν οὐχ ἡδέως κάματον δεχόμενοι, ποθεινότερους τοὺς πόνους ποιῆσαι βου-

ἐνὸς μὲν παρουσιάζεται σὲ ἀξιοσημείωτο εὖρος, ἀφ' ἐτέρου δὲ χαρακτηρίζεται ἀπὸ μιᾶν ἐνδιαφέρουσα πρωτοτυπία σκέψεως, στοιχεῖα τοῦ ἀναδεικνύουν ἰδιαιτέρως καὶ τελικῶς διακρίνουν τὸ παρὸν κείμενο τῶν ἄλλων.

Ἄς στρέψουμε λίγο τὸν νοῦ στὸν ἄδηλο θεωρητικογράφο τῆς Ἀκριθείας

τοῦ μακαρίου Δαβὶδ ἐκίνησε γλῶσσαν μελωδίαν ἀναμίξαι τῇ προφητείᾳ, ἵνα τῷ ρυθμῷ τοῦ μέλους ψυχαγωγούμενοι, μετὰ πολλῆς τῆς προθυμίας τοὺς ἱερούς αὐτῷ ἀναπέμπωμεν ὕμνους. Οὕτω γὰρ ἡ φύσις ἡμῶν πρὸς τὰ ἄσματα καὶ τὰ μέλη οἰκείως ἔχει, ὥς καὶ τὰ ὑπομάζια κλαυθυμιζόμενα οὕτω κατακοιμίζεσθαι· καὶ γυναῖκες δὲ ἰστουργοῦσαι, καὶ ὁδοιπόροι καὶ ναῦται, τῷ ἄσματι τὸν ἐκ τῶν ἔργων πόνον παραμυδοῦνται· ὥς τῆς ψυχῆς, εἰ μέλους ἀκούσειε καὶ ὥδῃς, ῥᾶον ἅπαντα ἐνεργεῖν δυναμένης τὰ ὀχληρὰ καὶ ἐπίπονα. Ἐπεὶ οὖν ἡ ψυχὴ ἡμῶν οἰκείως ἔχει πρὸς τοῦτο τὸ εἶδος τῆς τέρψεως, ἵνα μὴ πορνικὰ ἄσματα οἱ δαίμονες εἰσάγοντες ἅπαντα ἀνατρέπωσι τοὺς ψαλμοὺς αὐτοῖς ἐπετείχισεν ὁ Θεός, ὥστε ὁμοῦ τὸ πρᾶγμα καὶ ἡδονὴν καὶ ὠφέλειαν εἶναι, τοῦ ἁγίου Πνεύματος τῇ τοιαύτῃ ψαλλούσῃ ψυχῇ ταχέως ἐφιπταμένου [...]. Διὰ τοῦτο τὰ ἐναρμόνια ταῦτα μέλη τῶν ψαλμῶν ἐπινενόηται, ἵνα οἱ παῖδες τὴν ἡλικίαν, ἢ καὶ ὅλως νεαροὶ τὸ ἥθος, τῷ μὲν δοκεῖν μελωδῶσι, τῇ ἀληθείᾳ δὲ τὰς ψυχὰς ἐκπαιδεύωνται. Ὡς τῆς σοφῆς ἐπινοίας τοῦ διδασκάλου, ὁμοῦ τε ἄδῃν ἡμᾶς καὶ τὰ λυσιτελῆ μανθάνειν μηχανωμένον! Ὅθεν καὶ μᾶλλον ἐντυποῦται ταῖς ψυχαῖς τὰ διδάγματα· βίαιον γὰρ μάθημα οὐ πέφυκε παραμένειν· τὸ δὲ μετὰ τέρψεως καὶ χάριτος εἰσδύμενον, μονιμώτερόν πως ταῖς ψυχαῖς ἡμῶν ἐνιζάνει. Ἡ μὲν οὖν πρόχειρος αἰτία, καδ' ἦν ἐν ἡδονῇ τὴν ἐν τοῖς ψαλμοῖς μελέτην ποιούμεεδα, αὕτη ἐστὶ, τὸ μελωδεῖν φημι τὰ ῥήματα.

λόμενος καὶ τὸν κάματον ὑποτέμνεσθαι, τὴν τοῦ μακαρίου Δαβὶδ ἐκίνησε γλῶτταν μελωδίαν ἀναμίξαι τῇ προφητείᾳ, ὥς ἵνα ῥυθμῷ τοῦ μέλους ψυχαγωγούμενοι μετὰ πολλῆς τέρψεως τοὺς ἱερούς ἀναπέμπωμεν ὕμνους. Οὕτω γὰρ ἡ φύσις ἡμῶν πρὸς τὰ ἄσματα καὶ τὰ μέλη οἰκείως ἔχει, ὥς καὶ τὰ ὑπομάζια βρέφῃ κλαυθυμιζόντα οὕτω καὶ κατακοιμίζεσθαι. Καὶ γυναῖκες ἰστουργοῦσαι, καὶ γηπῶνοι καὶ ὁδοιπόροι τὰ ἄσματα τῶν ἔργων καὶ τῶν πόνων παραμυδοῦνται, ὥς τῆς ψυχῆς τοῦ μέλους ἀκουούσης ῥᾶον ἅπαντα ἐνεργεῖν δυναμένης τὰ ὀχληρὰ καὶ ἐπίπονα. Καὶ ἐπεὶ ἡ ψυχὴ ἡμῶν οἰκείως ἔχει πρὸς ταῦτα ἀνέσεως, ἵνα μὴ πορνικὰ ἄσματα οἱ δαίμονες εἰσάγοντες ἅπαντας ἀναστρέψουσι τῆς ὀρθότητος τοῦ ψαλμοῦ, ἀπετείχισεν ὁ Θεός τούτων τῇ γλυκύτητι, ὥστε ὁμοῦ τὸ πρᾶγμα καὶ ἡδονὴν φέρεῖ καὶ ὠφέλειαν παρέχειν τοῖς τὰ τοιαῦτα ψάλλουσι. **Καὶ ἄλλως**· διὰ τοῦτο τὰ ἐναρμόνια ταῦτα μέλη τῶν ψαλμῶν ἡμῖν ἐπινενόηται, ἵν' οἱ παῖδες τῇ ἡλικίᾳ ἀκμαῶντες ἢ καὶ ὅλως τῶν νέων σφριγῶντες τῷ μὲν δοκεῖν μελωδεῖν τῇ ἀληθείᾳ δὲ τὰς ψυχὰς ἐκπαιδεύωνται. Ὡς τῆς σοφῆς ἐπινοίας τοῦ διδασκάλου, ὁμοῦ τε ἄδῃν ἡμᾶς καὶ τὰ λυσιτελῆ μανθάνειν μηχανωμένον· ὅθεν καὶ μᾶλλον ἐντυποῦνται ταῖς ψυχαῖς τὰ διδάγματα· βίαιον γὰρ μάθημα παραμένειν οὐ πέφυκε. Τὸ δὲ μετὰ τέρψεως καὶ χαρᾶς ἠδόμενον μέλος μονιμώτερον ἡμῶν τοῖς σώμασι καὶ ταῖς ψυχαῖς ἐνιζάνει καὶ αὐξάνει. Καὶ ἡ μὲν πρόχειρος αἰτία καδ' ἦν μεθ' ἡδονῆς τὴν ἐν τοῖς ψαλμοῖς μελέτην ποιούμεεδα, αὕτη ἐστὶ.

τὸν φανταζόμεσθε ὡς φιλακόλουθο ἱερομόναχο, νὰ μετέχει ἐνεργῶς στὶς νυχθήμερες ἀκολουθίες τῆς Ἐκκλησίας τὸν φανταζόμεσθε ὡς φιλομαθῆ ὀρθόδοξο χριστιανὸ στὸ προσωπικὸ του σπουδαστήριον, νὰ ἀναγινώσκει ἀκαταπαύστως τὴν Ἀγία Γραφή⁴¹, νὰ μελετᾷ τοὺς πατέρες, Γρηγόριον τὸν Θεολόγον⁴² καὶ ἰδιαίτερώς Ἰωάννη τὸν Δαμασκηνόν, στὴν ἡγιασμένη φύσιον γνώμῃ τοῦ ὁποίου σπουδαία συμβολὴ σὲ θεωρητικὰ καὶ πρακτικὰ ζητήματα ψαλτικῆς τέχνης ἀπέδωσε –ἔστω καὶ ψευδεπιγράφως– ἡ παράδοση τῆς ἐκκλησίας μας⁴³. τὸν φανταζόμεσθε ὡς εὐλαβῆ μουσι-

41. Οἱ, ἐμφανεῖς τοῦλάχιστον, διάσπαρτες στὸ κείμενο τῆς *Ακριθείας*, σχετικὲς ἀναφορὲς σὲ Παλαιοδιαθηκικά καὶ Καινοδιαθηκικά χωρία (πίνακα τῶν ὁποίων βλ. στή σ. 184 τῆς κριτικῆς ἐκδόσεως) ἐπιμαρτυροῦν, βεβαίως, τὴν ἐκ μέρους τοῦ ἀδῆλου συντάκτου λιπαρὴ γνῶση τῆς Ἀγίας Γραφῆς.

42. Ἐπισημαίνουμε ἐνδεικτικῶς δύο περικοπὲς τῆς *Ακριθείας*, ὅπου ὁ ἐν λόγῳ ἱερός πατὴρ κατονομάζεται συγκεκριμένως. Στὴν πρώτη περικοπὴ [= *Ακριθεία*, σ. 92⁵⁶¹-⁵⁶³ (: «...ὡς ὁ θεολόγος ἔφη Γρηγόριος: “πρῶτον μὲν ἐννοεῖ τὰς ἀγγελικὰς δυνάμεις καὶ οὐρανίους, καὶ τὸ ἐννόημα ἔργον ἦν”...»)] χρησιμοποιοῦται «δανειοληπτικῶς» (δοθέντος ὅτι πρόκειται γιὰ τμῆμα τοῦ αὐτουσίως μεταφερομένου ἀποσπάσματος τῆς *Ἐκδόσεως Ακριθεύς* τῆς Ὀρθοδόξου Πίστεως) χωρίο ποὺ ἀπαντᾷ στὶς ἀκόλουθες ὁμιλίες Γρηγορίου τοῦ Ναζιανζηνοῦ. «Λόγος ΛΗ'. Εἰς τὰ Θεοφάνια, εἴτουν Γενέθλια τοῦ Σωτῆρος» καὶ, «Λόγος ΜΕ'. Εἰς τὸ ἅγιον Πάσχα» [: «πρῶτον μὲν ἐννοεῖ τὰς ἀγγελικὰς δυνάμεις καὶ οὐρανίους καὶ τὸ ἐννόημα ἔργον ἦν» (P.G. 36, 320C καὶ P.G. 36, 629A, ἀντιστοιχῶς)]. Στὴ δευτέρα περικοπὴ [= *Ακριθεία*, σ. 94⁶⁰⁷⁻⁶⁰⁸ (: «...ὡς φησὶν Γρηγόριος ὁ Θεολόγος: “ὅταν δὲ εἴπω Θεόν, τὸν πατέρα καὶ τὸν υἱὸν καὶ τὸ ἅγιον πνεῦμα λέγω”...»)], ὁ ἀδῆλος συντάκτης τοῦ θεωρητικοῦ ἐγχειριδίου ἐπικαλεῖται, ὁμοίως, ἕτερον χωρίον τῶν ἀνωτέρω ἐπιστημανθεισῶν ὁμιλιῶν Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου [: «Θεοῦ δὲ ὅταν εἴπω, λέγω Πατρός, καὶ Υἱοῦ, καὶ ἁγίου Πνεύματος» (P.G. 36, 320B καὶ P.G. 36, 628C, ἀντιστοιχῶς)]. Ἀμφότερες οἱ περικοπὲς δὲν ὑπομνηματίζονται ἀπὸ τὸν ἐπιμελητὴ τῆς κριτικῆς ἐκδόσεως.

43. Ὑπονοοῦμε, βεβαίως, ἐδῶ τόσο τὸ πολλαχρὸ ἀνωτέρω μνημονευθὲν ψευδεπίγραφο θεωρητικὸ ἐγχειρίδιον τῶν *Ἑρωταποκρίσεων* ὅσο καὶ τὰ ψευδεπιγράφως ἐπίσης ἀποδιδόμενα στὸν Δαμασκηνὸ Ἰωάννη ποικιλοειδῆ μελοποιήματα τῆς νυχθημέρου ἀκολουθίας, ἥτοι μέλη τοῦ ἑσπερινοῦ (κεκραγάρια κατ' ἤχον [ἡ καὶ συλλήβδην τὸ παλαιὸ Ἀναστασιματάριον]), τοῦ ὁρδρου (ἁσματικὸ τρισάγιο) καὶ τῆς θείας λειτουργίας (ἀλληλουιάριον, χερουδικὰ [Οἱ τὰ Χερουβὶμ καὶ Νῦν αἱ δυνάμεις], κοινωνικά [Αἰνεῖτε τὸν Κύριον καὶ Γεύσασθε] καὶ ἓνα θεοτοκίον μᾶθημα), γιὰ νὰ μὴ ἐπεκταθοῦμε σὲ ἄλλα θρυλούμενα ποὺ τὸν φέρουν ὡς ἐπινοητὴ καὶ αὐτῆς ἀκόμῃ τῆς βυζαντινῆς παρασημαντικῆς. Ἐσκεμμένως ἀποφεύγουμε ἐδῶ τὴν παράθεση εἰδικωτέρων βιβλιογραφικῶν παραπομπῶν ἐπὶ τοῦ μεγάλου αὐτοῦ θέματος τῆς βυζαντινῆς μουσικολογίας, πρᾶγμα ποὺ θὰ μᾶς ὀδηγοῦσε σὲ μακρὺ σχολιασμό, ἀπομακρύνοντάς μας ἀπὸ τὸ ἐν προκειμένῳ ζητούμενον. Σημειώνουμε, πάντως ὅτι ὡς βασικὸς ἐκφραστὴς καὶ κύριος ὑποστηρικτὴς

κοδιδάσκαλο στὸ ἰδιωτικὸ διδασκῆριό του, νὰ μελετᾷ τὸ παλαιὸ Στιχηράρι⁴⁴, νὰ ἐμπνέεται καὶ νὰ κρατᾷ σημειώσεις, ἀποπειρώμενος νὰ συμπληρώσει, νὰ διευκρινίσει περαιτέρω εἰδικὰ θεωρητικὰ ζητήματα νὰ παραδώσει τὴν καινοφάνῃ εὐφάνταστη προσωπικὴ του ἐρμηνεία σὲ ὀρισμένα ἀδιευκρίνιστα θέματα τῆς θεωρίας τῆς ψαλτικῆς τέχνης. «Ἄλλ’ ἡμεῖς μετὰ τῆς βοηθείας τοῦ Θεοῦ ἐρμηνεύσειν μέλλομεν τὰς ὑποθέσεις ταύτας. καὶ μέμνησό μου τῆς ψυχῆς, υἱέ μου, μετὰ τὸν θάνατόν μου. διδάξω σε γὰρ ἅπερ ὀλίγοι γινώσκουσιν»⁴⁵, νουθετεῖ ὁ ἴδιος, μέσῳ τοῦ ὑποτιθεμένου προσώπου τοῦ μαθητοῦ του, τοὺς ἀνὰ τοὺς αἰῶνες ἀναγνώστες τοῦ πονήματός του. Ἐκδηλῇ εἶναι ἡ ἀγωνία ποὺ τὸν διακατέχει, οἱ μαθητές του νὰ κατανοήσουν δύσληπτα καὶ δυσνόητα συχνὰ θεωρητικὰ δεδομένα τῆς ψαλτικῆς μιμούμενος δὲ τὴν Κυριακὴ τακτικὴ διδάσκει παραβολικῶς: «...ἐπειδὴ οὐδὲν ἐνόησας τὰς παραβολὰς ἐκείνας, λοιπὸν χρήξεις καὶ ἄλλης παραβολῆς»⁴⁶, λέγει ὁ ἴδιος πρὸς τὸν μαθητὴ του σὲ κάποιο σημεῖο τοῦ ἐγχειριδίου.

Ποιὸς λόγος τὸν ὠθεῖ νὰ συσχετίζει τὸ περιεχόμενον τῶν «παραβολῶν» του πρὸς ἀγιογραφικὰ χωρία, ὀρθόδοξες δογματικὲς ἀλήθειες ἢ ἐξειδικευμένες πατερικὲς διδασκαλίες; Ὅπωςδὴποτε ἡ προσωπικὴ του παιδεία, οἱ βαθεῖες ἐκκλησιαστικὲς καταβολές του, ἡ ὅλη θεολογικὴ προδιάθεσή του, ποὺ κατὰ τὴν διατύπωση, ἀνάπτυξη καὶ ἐρμηνεία μουσικῶν ζητημάτων συνειρμικῶς ἀνασύρει στὸν νοῦ του τὰ ἀντίστοιχα θεολογικὰ δεδομένα: «ἐγὼ γάρ <ὁ ἁμαρτωλός> περὶ σημαδίων ἐρμηνεύω· ὅμως ἅπερ ἤκουσα παρὰ τῶν ἁγίων πατέρων ἐρῶ»⁴⁷, διευκρινίζει ὁ ἴδιος.

αὐτῆς τῆς ψευδεπιγράφου μουσικῆς δραστηριότητος Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ ἀναγνωρίζεται ἀναντιρρήτως ὁ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, *Συμβολαί*, σσ. 154-230. Πρβλ. καὶ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἱστορικὴ ἐπισκόπησις*, σσ. 107-116. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, *Λεξικόν*, σσ. 71-80.

44. Ἐὰν ἐξαίρεσουμε τὴν τελευταία «μουσικὴ παραπομπή» τοῦ ἐν λόγῳ ἐγχειριδίου, ὅλα τὰ ὑπόλοιπα μουσικὰ παραδείγματα, διὰ τῶν ὁποίων ὁ ἄδηλος συντάκτης τῆς Ἀκριβείας τεκμηριώνει τὸν θεωρητικὸ λόγον του, προέρχονται ἀπὸ τὸ βιβλίον τοῦ Στιχηραρίου. Βλ. πρωτίστως τὶς σχετικὲς ἀναφορὲς στὸ κείμενον τῆς Ἀκριβείας (σσ. 52¹¹¹⁻¹¹⁴, 84⁴⁵⁸⁻⁴⁶⁰, 114⁸³³⁻⁸³⁵, 116⁸⁵⁵⁻⁸⁵⁸, 132⁹⁹⁷⁻⁹⁹⁹, 134¹⁰¹³⁻¹⁰¹⁵, 136¹⁰²²⁻¹⁰²³), ἀλλὰ πρβλ. καὶ τὶς ὁμοειδεῖς παρατηρήσεις τοῦ ἐπιμελητοῦ τῆς ἐκδόσεως, Bjarne Schartau (σσ. 18, 20, 147, 149-150, 159, 181-183).

45. Ἀκριβεία, σ. 76³³⁵⁻³³⁷.

46. Ἀκριβεία, σ. 86⁴⁷⁹⁻⁴⁸⁰.

47. Ἀκριβεία, σ. 88⁵¹⁸⁻⁵¹⁹.

Ὑπ' αὐτὴν τὴν ἔννοια πρέπει, φρονοῦμε, νὰ αἰτιολογηθεῖ τὸ γεγονὸς τῆς διανθίσεως τοῦ περὶ ψαλτικῆς τέχνης θεωρητικοῦ λόγου του μὲ ἁγιογραφικὰ παράλληλα, φαινόμενο συχνότατο στὸ σύγγραμμά του· ἰδοῦ, γιὰ παράδειγμα, πῶς σχολιάζει τὴν μεταξύ σημαδίου σώματος καὶ σημαδίου πνεύματος ὑφισταμένη διαφορά: «καὶ ἄκουσον πάλιν ἐρμηνείαν περὶ τοῦ πνεύματος· τὸ γὰρ πνεῦμα ἐντιμότερόν ἐστιν τοῦ σώματος, ὅτι τὸ σῶμα διὰ τὸ πνεῦμα ἐγένετο, καὶ οὐχὶ τὸ πνεῦμα διὰ τὸ σῶμα. ὥσπερ καὶ ὁ Θεὸς πρότερον ἐποίησε τὸ σῶμα τοῦ Ἀδάμ ἐκ τῆς γῆς, ὕστερον δὲ ἔθηκε τὸ πνεῦμα αὐτοῦ εἰς τὸ σῶμα· οὕτως οὖν καὶ ὁ ποιήσας τὰ σημάδια πρότερον ἐποίησε τὰ σώματα, ὕστερον δὲ τὰ πνεύματα»⁴⁸. Ὁμοιοτρόπως, πάλι, σχολιάζει τὴν πολυειδῆ ἐνέργεια τοῦ χορεύματος, ὅπου ἐπικαλεῖται τὸν προφήτη Ἡσαΐα: «τὸ μὲν χορεῦμα γίνεται καὶ ἀπὸ ἐνὸς ἀνθρώπου καὶ ἀπὸ πολλῶν, ὁ δὲ χορὸς δηλοῖ περὶ συνάξεως· τὸ μὲν ὄνομα ἐνικῶς, ἡ δ' ἐνέργεια πληθυντικῶς· ὡς γέγραπται· “χορὸς ἁγίων ἀγγέλων καὶ ἀρχαγγέλων ὑμνεῖ σε καὶ λέγει· Ἄγιος, ἅγιος, ἅγιος εἰ ὁ Θεὸς κύριος Σαβαώθ καὶ <πλήρης ὁ οὐρανὸς καὶ> ἡ γῆ τῆς δόξης σου»»⁴⁹. Ἐρμηνεύοντας δὲ τὸ σείσμα, καὶ προσομοιάζοντας αὐτὸ πρὸς σεισμὸν σείοντα οἶκον, σημειώνει: «...εἴη δ' ἂν ὁ σεισμὸς οὗτος νεῦσις Θεοῦ πρὸς τοὺς ἐν τῇ γῇ, ἐφ' ἧς ὁ οἶκος ἰδρυται. “ὁ ἐπιβλέπων” γὰρ φῆσιν ὁ Δαυὶδ “ἐπὶ τὴν γῆν, καὶ ποιῶν αὐτὴν τρέμειν”. οὕτως οὖν καὶ τὸ σείσμα...»⁵⁰.

Ἐπιπροσθέτως, ὅμως, πρὸς παρόμοια προσέγγιση τῆς ψαλτικῆς συνηγοροῦν ἐνδεχομένως καὶ οἱ ἀκόλουθες δύο «ἀμφίρροπες» συνῆλκες,

48. Ἀκριβεία, σσ. 82-84⁴⁴¹⁻⁴⁴⁶. Πρβλ. καὶ Γεν. 6', 7.

49. Ἀκριβεία, σ. 122⁸⁸⁷⁻⁸⁹¹. Πρβλ. καὶ Ἡσ. ζ', 3.

50. Ἀκριβεία, σ. 128⁹⁴⁰⁻⁹⁴³. Πρβλ. καὶ Ψαλμ. ργ', 32. Στὴν ἴδια συνάφεια τοῦ λόγου, κατὰ τὴν ἐρμηνεία τῆς ὑπογραφομένης στὸ σείσμα ὑπορροῆς, ὁ ἄδηλος συντάκτης τῆς Ἀκριβείας ἀνασύρει καὶ ἕτερο χωρίο τοῦ ἰδίου ψαλμοῦ (Ψαλμ. ργ', 12), ὡς ἀκολούθως: «Καὶ ὁ μαθητής· πῶς τρέχει [sc. ἡ ὑπογραφομένη στὸ σείσμα ὑπορροή] καὶ οὐκ ἔχει φωνήν; Καὶ ὁ διδάσκαλος· τὸ ὕδωρ ἄψυχον μὲν πράγμα ἐστὶ, φυσικὸν δὲ ἔχει τὸ τρέχειν, ἀλλ' οὐχὶ πάντοτε· ὅταν μὲν γὰρ ἔχη ἰσασμὸν ἐπὶ τῆς γῆς, ἀπλοῦται· ὅταν δὲ ἔχη βεῦμα, τουτέστι κατάβασιν, τότε τρέχει συντομώτερον· δίδωσι δὲ καὶ φωνάς, ὡς φῆσιν ὁ προφήτης· “ἐκ μέσου τῶν πετρῶν δώσουσι φωνήν” εἰ δὲ ἔχει ἐμπροσθεν αὐτοῦ ἐμποδισμόν, ἤτοι φραγμόν, ἵσταται ἀτάραχον καὶ ἄφωνον. ὅταν δὲ ἐλθῶν τις ταράξη αὐτό, σαλεύεται μόνον, ἀλλ' οὐ δύναται τρέχειν διὰ τὸν φραγμόν. οὕτως οὖν καὶ ἡ ὑπορροή...» (Ἀκριβεία, σσ. 130-132⁹⁷⁴⁻⁹⁸¹).

πού πρέπει μάλλον νὰ ὑποθέσουμε ὅτι συμπαρακολουθοῦν τὴν ὅλη ἀνάπτυξη τῆς σκέψεως τοῦ ἀδῆλου θεωρητικογράφου μας καὶ πρυτανεύουν κατὰ τὴν τελικὴ διαμόρφωση τοῦ περιεχομένου τοῦ ἐγχειριδίου ποὺ αὐτὸς παραδίδει:

α) Ὡς πρώτη συνδήκη εἶναι, νομίζουμε, δεμιτὸ νὰ θεωρηθοῦν οἱ ἀνάλογες προϋποθέσεις ἐκ μέρους τῶν ἀποδεκτῶν τοῦ λόγου του· ὁ συγκεκριμένος θεωρητικογράφος ἀπευθύνεται πρὸς ὁμοϊδεάτες του, πρὸς ἀνθρώπους τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ περιβάλλου, ἐγκρατεῖς λιπαρᾶς θεολογικῆς παιδείας. Πῶς ἄλλιῳ αἰτιολογεῖται ἡ ἐρμηνεία τῆς ὁμοιότητος καὶ ἐν ταύτῃ διαφορᾶς τριῶν φωνητικῶν σημαδιῶν, ὀλίγου, ὀξεῖας καὶ πεταστῆς, μέσω τοῦ δόγματος τῆς Ἀγίας Τριάδος: «ὁμοιός ἐστι καὶ ὁ ἄνθρωπος, νοῦς, ψυχὴ, καὶ σῶμα ἐν μιᾷ ὑποστάσει, νῦν δὲ καὶ τὰ τρία σημάδια ταῦτα, ἡγουν τὸ ὀλίγον, καὶ ἡ ὀξεῖα, καὶ ἡ πετασθὴ, κατὰ τὴν μετροφώνιαν ἰσόφωνα εἰσι, κατὰ δὲ τὴν ἰδιότητα τῆς χειρονομίας, ἄλλο ἐστὶ τὸ ὀλίγον, καὶ ἄλλο ἡ ὀξεῖα, καὶ ἄλλο ἡ πετασθὴ. Καὶ προσκυνῶ καὶ δοξάζω τὴν παναγίαν Τριάδα· οὐ τολμῶ δὲ παραβαλεῖν, ἀλλὰ μετὰ φόβου καὶ τρόμου οὕτω λέγω, ὥς ἔμαθον ἀκριβῶς ἐκ τῆς ὀρθοδόξου πίστεως· ὅτι κατὰ τὴν θεότητα μίαν φύσιν ἔχει ἡ ἁγία Τριάς, κατὰ δὲ τὰς ιδιότητας τῶν τριῶν ὑποστάσεων, ἄλλος ἐστὶν ὁ πατήρ, καὶ ἄλλος ὁ υἱός, καὶ ἄλλο τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον· τρία πρόσωπα ἐν μιᾷ θεότητι, ἣ πρέπει πᾶσα δόξα τιμὴ καὶ προσκύνησις εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. ἀμήν»⁵¹. Ὁ ἀδελφος συντάκτης τῆς Ἀκριβείας μοιάζει νὰ ἐπιδεικνύει ἰδιαίτερη μέριμνα ὥστε νὰ ἰσχύει ἀντιστρόφως γνωστὴ ρῆσις τοῦ Μεγάλου Βασιλείου, τὴν ὁποία ἂς ἐπιτραπῇ ἐδῶ νὰ παραφράσουμε ἀρμοδίως: «Τὴν τοῦ ὀρθοδόξου δόγματος ἐκδесιν τοῖς τῆς ψαλτικῆς σημαδίῳις ἐγκατέμιξεν, ἵνα τῷ οἰκείῳ καὶ προφανεῖ τοῦ δόγματος τὴν τῆς μουσικῆς θεωρίας γνῶσιν λανθάνοντως ὑποδεξώμεθα»⁵².

β) Ἡ δευτέρα συνδήκη εὐρίσκεται στὸν ἀντίποδα τῆς πρώτης, καθ' ὅτι πρόδηλη εἶναι ἡ διαπίστωση πῶς ὁμιλώντας διὰ θεολογικοῦ λόγου

51. Ἀκριβεία, σσ. 66-68²²⁰⁻²³⁰.

52. Βλ. Βασιλείου Καισαρείας, «Ὀμιλία εἰς τὸν πρῶτον ψαλμόν», P.G. 29, 212B [: «Ἐπειδὴ γὰρ εἶδε τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον δυσάγων πρὸς ἀρετὴν τὸ γένος τῶν ἀνθρώπων, καὶ διὰ τὸ πρὸς ἡδονὴν ἐπιβρέπες τοῦ ὀρθοῦ βίου καταμελοῦντας ἡμᾶς τί ποιεῖ; Τὸ ἐκ τῆς μελωδίας τερπνὸν τοῖς δόγμασιν ἐγκατέμιξεν, ἵνα τῷ προσηγεῖ καὶ λείῳ τῆς ἀκοῆς τὸ ἐκ τῶν λόγων ὠφέλιμον λανθάνοντως ὑποδεξώμεθα»].

περί θεωρητικῶν τῆς ψαλτικῆς τέχνης θεμάτων ὁ θεωρητικογράφος μας ἐπιθυμεῖ προφανέστατα νὰ διδάξει θεολογία μέσῳ τῆς μουσικῆς. Τούτῃ ἡ τελευταία παρατήρηση προσεπιμαρτυρεῖται ἀπὸ τὴν ἐξῆς καταπληκτικὴ περίπτωση, τὴν ὁποία ἐπισημαίνουμε ἐδῶ ἀκροδιγῶς ἐν κατακλείδι τῆς περὶ πνευμάτων ἐνότητος τοῦ ἐγγχειριδίου, ὁ συντάκτης καταχωρίζει μιὰν –θεολογικοῦ ἀμιγῶς περιεχομένου– ἐκτενῆ παράγραφο, περὶ ἀγγέλων διαλαμβάνουσα, ὅπου παραθέτει –καὶ σχολιάζει ἐν συνεχείᾳ– πλήρες σχεδὸν τὸ δέκατο ἑβδόμο κεφάλαιο τῆς Ἐκδόσεως Ἀκριβοῦς τῆς Ὁρθοδόξου Πίστεως τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ. Ἰδοῦ, σὲ παράλληλους πίνακες, πῶς διαμορφώνεται τὸ σχετικὸ ἀπόσπασμα:

Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ
Ἐκδοσις Ἀκριβῆς τῆς Ὁρθοδόξου
Πίστεως⁵³

Ἀδήλου Ἀκρίβεια κατ' ἐρώτησιν
καὶ ἀπόκρισιν τῶν τόνων τῆς
παπαδικῆς τέχνης⁵⁴

Αὐτὸς τῶν ἀγγέλων ἐστὶ ποιη-
τῆς καὶ δημιουργὸς ἐκ τοῦ μὴ ὄντος
εἰς τὸ εἶναι παραγαγὼν αὐτούς,
κατ' οἰκειάν εἰκόνα κτίσας αὐτούς
φύσιν ἀσώματον, οἷόν τι πνεῦμα ἢ
πῦρ ἄυλον, ὥς φησιν ὁ θεὸς Δαυὶδ·
“Ὁ ποιῶν τοὺς ἀγγέλους αὐτοῦ
πνεύματα καὶ τοὺς λειτουργοὺς
αὐτοῦ πυρὸς φλόγα”, τὸ κοῦφον καὶ
διάπυρον καὶ θερμὸν καὶ τομώτατον
καὶ ὀξύ περὶ τὴν θείαν ἔφεσιν τε
καὶ λειτουργίαν διαγράφων καὶ τὸ
ἀνωφερὲς αὐτῶν καὶ πάσης ὕλικῆς
ἐννοίας ἀπηλλαγμένον.

Ἄγγελος τοίνυν ἐστὶν οὐσία
νοερά, ἀεικίνητος, αὐτεξούσιος, ἀσώ-

Φησὶν Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνὸς
ὅτι. Αὐτὸς τῶν ἀγγέλων ἐστὶ
ποιητῆς καὶ δημιουργὸς ἐκ τοῦ μὴ
ὄντος εἰς τὸ εἶναι παραγαγὼν αὐτούς,
κατ' οἰκειάν εἰκόνα κτίσας αὐτούς
φύσιν ἀσώματον, οἷόν τι πνεῦμα ἢ
πῦρ ἄυλον, ὥς φησιν ὁ θεὸς Δαυὶδ·
“Ὁ ποιῶν τοὺς ἀγγέλους αὐτοῦ
πνεύματα καὶ τοὺς λειτουργοὺς
αὐτοῦ πυρὸς φλόγα”, τὸ κοῦφον καὶ
διάπυρον καὶ θερμὸν καὶ τομώτατον
καὶ ὀξύ περὶ τὴν θείαν ἔφεσιν τε
καὶ λειτουργίαν διαγράφων καὶ τὸ
ἀνωφερὲς αὐτῶν καὶ πάσης ὕλικῆς
ἐννοίας ἀπηλλαγμένον.

Ἄγγελος τοίνυν ἐστὶν οὐσία
νοερά, ἀεικίνητος, αὐτεξούσιος, ἀσώ-

53. Τὸ κείμενο ἀπὸ τὴν κριτικὴ ἔκδοσιν KOTTER, *Die Schriften des Johannes von Damaskos*, pp. 45- 48.

54. Βλ. Ἀκρίβεια, σσ. 90-92⁵²⁰⁻⁵⁷⁰.

ματος, θεῶ λειτουργοῦσα, κατὰ χάριν ἐν τῇ φύσει τὸ ἀθάνατον εἰληφυῖα, ἧς οὐσίας τὸ εἶδος καὶ τὸν ὅρον μόνος ὁ κτιστὴς ἐπίσταται. Ἀσώματος δὲ λέγεται καὶ ἄυλος, ὅσον πρὸς ἡμᾶς· πᾶν γὰρ συγκρινόμενον πρὸς θεὸν τὸν μόνον ἀσύγκριτον παχύ τε καὶ ὑλικὸν εὐρίσκεται, μόνον γὰρ ἄυλον τὸ θεῖόν ἐστι καὶ ἀσώματον.

Ἔστι τοίνυν φύσις λογικὴ νοερά τε καὶ αὐτεξούσιος, τρεπτὴ κατὰ γνώμην ἥτοι ἐδελοτρεπτος· πᾶν γὰρ κτιστὸν καὶ τρεπτόν, μόνον δὲ τὸ ἄκτιστον ἄτρεπτον, καὶ πᾶν λογικὸν αὐτεξούσιον. Ὡς μὲν οὖν λογικὴ καὶ νοερά αὐτεξούσιός ἐστιν, ὡς δὲ κτιστὴ τρεπτή, ἔχουσα ἐξουσίαν καὶ μένειν καὶ προκόπτειν ἐν τῷ ἀγαθῷ καὶ ἐπὶ τὸ χεῖρον τρέπεσθαι.

Ἀνεπίδεκτος μετανοίας, ὅτι καὶ ἀσώματος ὁ γὰρ ἄνθρωπος διὰ τὴν τοῦ σώματος ἀσθενεῖαν τῆς μετανοίας ἔτυχεν. Ἀθάνατος οὐ φύσει, ἀλλὰ χάριτι· πᾶν γὰρ ἀρξάμενον καὶ τελευτᾷ κατὰ φύσιν. Μόνος δὲ ὁ θεὸς αἰεὶ ὢν, μᾶλλον δὲ καὶ ὑπὲρ τὸ αἰεὶ· οὐχ ὑπὸ χρόνον γάρ, ἀλλ' ὑπὲρ χρόνον ὁ τῶν χρόνων ποιητής.

Φῶτα δεύτερα νοερά ἐκ τοῦ πρώτου καὶ ἀνάρχου φωτὸς τὸν φωτισμὸν ἔχοντα, οὐ γλώσσης καὶ ἀκοῆς δεόμενα, ἀλλ' ἄνευ λόγου

ματος, θεῶ λειτουργοῦσα, κατὰ χάριν ἐν τῇ φύσει τὸ ἀθάνατον εἰληφυῖα, ἧς οὐσίας τὸ εἶδος καὶ τὸν ὅρον μόνος ὁ **κτίσας** ἐπίσταται. ἀσώματος δὲ **ἄυλος** λέγεται, ὅσον πρὸς ἡμᾶς· πᾶν γὰρ συγκρινόμενον πρὸς θεὸν τὸν μόνον ἀσύγκριτον παχύ τε καὶ ὑλικὸν εὐρίσκεται, μόνον γὰρ **ὄντως** ἄυλον τὸ θεῖόν ἐστι καὶ ἀσώματον.

Ἔστι τοίνυν φύσις λογικὴ νοερά τε καὶ αὐτεξούσιος, τρεπτὴ κατὰ γνώμην ἥγουν ἐδελοτρεπτος· πᾶν γὰρ κτιστὸν καὶ τρεπτόν, μόνον γὰρ τὸ ἄκτιστον ἄτρεπτον, καὶ πᾶν λογικὸν αὐτεξούσιον. ὡς μὲν οὖν λογικὴ καὶ νοερά, αὐτεξούσιός ἐστιν, ὡς δὲ κτιστὴ καὶ τρεπτή, ἔχουσα ἐξουσίαν καὶ μένειν καὶ προκόπτειν ἐν τῷ ἀγαθῷ καὶ ἐπὶ τὸ χεῖρον τρέπεσθαι.

Ἀνεπίδεκτος μετανοίας, ὅτι καὶ ἀσώματος ὁ γὰρ ἄνθρωπος διὰ τὴν τοῦ σώματος ἀσθενεῖαν τῆς μετανοίας ἔτυχεν. ἀθάνατος οὐ φύσει, ἀλλὰ χάριτι· ἥγουν ὁ **ἄγγελος**. πᾶν γὰρ τὸ ἀρξάμενον καὶ τελευτᾷ κατὰ φύσιν. μόνον δὲ θεὸς αἰεὶ ὢν, μᾶλλον δὲ καὶ ὑπὲρ τὸ αἰεὶ· οὐχ ὑπὸ χρόνον γάρ, ἀλλ' ὑπὲρ χρόνον ὁ τῶν χρόνων ποιητής **φύσει ἀθάνατός ἐστι**.

Φῶτα δεύτερα νοερά ἐκ τοῦ πρώτου καὶ ἀνάρχου φωτὸς τὸν φωτισμὸν ἔχοντα, οὐ γλώσσης καὶ ἀκοῆς δεόμενα, ἀλλ' ἄνευ λόγου

προφορικοῦ μεταδιδόντα ἀλλήλοις τὰ ἴδια νοήματα καὶ βουλήματα.

Διὰ τοῦ λόγου τοίνυν ἐκτίσθησαν πάντες οἱ ἄγγελοι καὶ ὑπὸ τοῦ ἁγίου πνεύματος διὰ τοῦ ἁγιασμοῦ ἐτελειώθησαν κατ' ἀναλογίαν τῆς ἀξίας καὶ τῆς τάξεως τοῦ φωτισμοῦ καὶ τῆς χάριτος μετέχοντες.

Περιγραπτοί· ὅτε γάρ εἰσιν ἐν τῷ οὐρανῷ, οὐκ εἰσιν ἐν τῇ γῇ, καὶ εἰς τὴν γῆν ὑπὸ τοῦ θεοῦ ἀποστελλόμενοι οὐκ ἐναπομένουσιν ἐν τῷ οὐρανῷ. Οὐ περιορίζονται δὲ ὑπὸ τειχῶν καὶ θυρῶν καὶ κλείδρων καὶ σφραγίδων· ἀόριστοι γάρ. Ἀορίστους δὲ λέγω· οὐ γάρ, καθό εἰσιν, ἐπιφαίνονται τοῖς ἀξίοις, οἷς ὁ θεὸς φαίνεσθαι αὐτοὺς θελήσει, ἀλλ' ἐν μετασχηματισμῷ, καθὼς δύνανται οἱ ὁρῶντες ὁρᾶν. “Ἀόριστον γάρ ἐστι φύσει καὶ κυρίως μόνον τὸ ἄκτιστον· πᾶν γὰρ κτίσμα ὑπὸ τοῦ κτίσαντος αὐτὸ θεοῦ ὁρίζεται”.

Ἐξῶθεν τῆς οὐσίας τὸν ἁγιασμὸν ἐκ τοῦ ἁγίου πνεύματος ἔχοντες, διὰ τῆς θείας χάριτος προφητεύοντες, μὴ γάμου χρήζοντες, ἐπειδήπερ μὴ εἰσι θνητοί.

Νόες δὲ ὄντες ἐν νοητοῖς καὶ τόποις εἰσίν, οὐ σωματικῶς περιγραφόμενοι (οὐ γὰρ σωματικῶς κατὰ φύσιν σχηματίζονται οὐδὲ τριχὴ εἰσι διαστατοί), ἀλλὰ τῷ

προφορικοῦ διδόντα ἀλλήλοις τὰ ἴδια νοήματα καὶ *βουλεύματα*.

Διὰ τοῦ λόγου τοίνυν ἐκτίσθησαν πάντες οἱ ἄγγελοι καὶ ὑπὸ τοῦ ἁγίου πνεύματος διὰ τοῦ ἁγιασμοῦ ἐτελειώθησαν κατὰ τὴν ἀναλογίαν τῆς ἀξίας καὶ τῆς τάξεως τοῦ φωτισμοῦ καὶ τῆς χάριτος μετέχοντες.

Περιγραπτοί· ὅτε γάρ εἰσιν ἐν τῷ οὐρανῷ, οὐκ εἰσιν ἐν τῇ γῇ, καὶ εἰς τὴν γῆν ὑπὸ τοῦ θεοῦ ἀποστελλόμενοι οὐκ ἐναπομένουσιν ἐν τῷ οὐρανῷ. οὐ περιορίζονται δὲ ὑπὸ θυρῶν καὶ τειχῶν καὶ κλείδρων καὶ σφραγίδων· ἀόριστοι γάρ εἰσιν. ἀορίστους δὲ λέγω· οὐ γάρ, καθό εἰσιν, ἐπιφαίνονται τοῖς ἀξίοις, οἷς ὁ θεὸς φαίνεσθαι αὐτοὺς θελήσει, ἀλλ' ἐν *μετασχηματισμοῖς*, καθὼς δύνανται οἱ ὁρῶντες ὁρᾶν. “ἀόριστον γάρ ἐστι φύσει καὶ κυρίως μόνον τὸ ἄκτιστον· πᾶν δὲ κτίσμα ὑπὸ τοῦ κτίσαντος αὐτὸ θεοῦ ὁρίζεται”.

Ἐξῶθεν τῆς οὐσίας τὸν ἁγιασμὸν ἐκ τοῦ ἁγίου πνεύματος ἔχοντες, διὰ τῆς θείας χάριτος προφητεύοντες,

νοητῶς παρεῖναι καὶ ἐνεργεῖν, ἔνθα ἂν προσταχθῶσι, καὶ μὴ δύνασθαι κατὰ ταῦτόν ὥδε κακείσε εἶναι καὶ ἐνεργεῖν.

Εἴτε ἴσοι κατ' οὐσίαν εἴτε διαφέροντες ἀλλήλων, οὐκ ἴσμεν. Μόνος δὲ ὁ ποιήσας αὐτοὺς θεὸς ἐπίσταται, ὁ καὶ τὰ πάντα εἰδώς. Διαφέροντες δὲ ἀλλήλων τῷ φωτισμῷ καὶ τῇ στάσει, εἴτε πρὸς τὸν φωτισμὸν τὴν στάσιν ἔχοντες ἢ πρὸς τὴν στάσιν τοῦ φωτισμοῦ μετέχοντες, καὶ ἀλλήλους φωτίζοντες διὰ τὸ ὑπερέχον τῆς τάξεως ἢ φύσεως. Δῆλον δέ, ὡς οἱ ὑπερέχοντες τοῖς ὑποβεβηκόσι μεταδιδόασιν τοῦ τε φωτισμοῦ καὶ τῆς γνώσεως.

Ἰσχυροὶ καὶ ἔτοιμοι πρὸς τὴν τοῦ θεοῦ θελήματος ἐκπλήρωσιν καὶ πανταχοῦ εὐθέως εὐρισκόμενοι, ἔνθα ἂν ἡ θεία κελεύση ἐπίνευσις, τάχει φύσεως, καὶ φυλάττοντες μέρη τῆς γῆς, καὶ ἐθνῶν καὶ τόπων προϊστάμενοι, καθὼς ὑπὸ τοῦ δημιουργοῦ ἐτάχθησαν, καὶ τὰ καθ' ἡμᾶς οἰκονομοῦντες καὶ βοηθοῦντες ἡμῖν· πάντως δὲ ὅτι κατὰ τὸ θεῖον θέλημά τε καὶ πρόσταγμα ὑπὲρ ἡμᾶς ὄντες αἰεὶ τε περὶ θεὸν ὑπάρχοντες.

Δυσκίνητοι πρὸς τὸ κακὸν ἀλλ' οὐκ ἀκίνητοι, νῦν δὲ καὶ ἀκίνητοι, οὐ φύσει ἀλλὰ χάριτι καὶ τῇ τοῦ μόνου ἀγαθοῦ προσεδρεῖα. Ὁρῶντες θεὸν κατὰ τὸ ἐφικτὸν αὐτοῖς καὶ ταύτην τροφήν ἔχοντες. Ὑπὲρ ἡμᾶς ὄντες ὡς

ὁρῶντες τὸν θεὸν κατὰ τὸ ἐφικτὸν αὐτοῖς καὶ ταύτην τροφήν ἔχοντες. ὑπὲρ ἡμᾶς ὄντες ὡς

ἄσώματα καὶ παντὸς σωματικοῦ
πάθους ἀπηλλαγμένοι, οὐ μὴν ἀπα-
θεῖς·μόνον γὰρ τὸ θεῖον ἀπαθές ἐστι.
Μετασχηματίζονται δέ, πρὸς ὕπερ
ἂν ὁ δεσπότης κελεύσῃ θεός, καὶ
οὕτω τοῖς ἀνθρώποις ἐπιφαίνονται
καὶ τὰ θεῖα αὐτοῖς ἀποκαλύπτουσι
μυστήρια. Ἐν οὐρανῷ διατρίβουσι
καὶ ἐν ἔργον ἔχουσιν ὑμνεῖν τὸν
θεὸν καὶ λειτουργεῖν τῷ θείῳ αὐτοῦ
θελήματι.

Καθὼς δὲ ὁ ἀγιώτατος καὶ
ιερώτατος καὶ θεολογικώτατός φησι
Διονύσιος ὁ Ἀρεοπαγίτης· “Πᾶσα ἡ
θεολογία ἤγουν ἡ θεία γραφή τὰς
οὐρανίους οὐσίας ἐννέα κέκληκε,
ταύτας ὁ θεῖος ἱεροτελεστής εἰς τρεῖς
ἀφορίζει τριαδικὰς διακοσμήσεις.
Καὶ πρώτην μὲν εἶναι φησι τὴν περὶ
θεὸν οὕσαν αἰεὶ καὶ προσεχῶς καὶ
ἀμέσως ἡνωσθαι παραδεδομένην
τὴν τῶν ἑξαπτερύγων Σεραφίμ καὶ
τῶν πολυομμάτων Χερουβίμ καὶ
τῶν ἀγιωτάτων Θρόνων, δευτέραν
δὲ τὴν τῶν Κυριοτήτων καὶ τῶν
Δυνάμεων καὶ τῶν Ἐξουσιῶν, τρίτην
δὲ καὶ τελευταίαν τὴν τῶν Ἀρχῶν
καὶ Ἀρχαγγέλων καὶ Ἀγγέλων”.

Τινὲς μὲν οὖν φασιν, ὅτι πρὸ
πάσης κτίσεως ἐγένοντο, ὡς ὁ
θεολόγος λέγει Γρηγόριος· “Πρῶτον
ἐννοεῖ τὰς ἀγγελικὰς δυνάμεις καὶ
οὐρανίους, καὶ τὸ ἐννόημα ἔργον
ἦν”· ἄλλοι δέ, ὅτι μετὰ τὸ γενέσθαι
τὸν πρῶτον οὐρανόν. Ὅτι δὲ πρὸ τῆς

ἄσώματος καὶ παντὸς σωματικοῦ
πάθους ἀπηλλαγμένοι, οὐ μὴν
ἀπαθεῖς·μόνον γὰρ τὸ θεῖον
ἀπαθές ἐστι.

Τινὲς μὲν οὖν φασιν, ὅτι πρὸ
πάσης κτίσεως ἐγένοντο, ὡς ὁ
θεολόγος ἔφη Γρηγόριος· “πρῶτον
μὲν ἐννοεῖ τὰς ἀγγελικὰς δυνάμεις
καὶ οὐρανίους, καὶ τὸ ἐννόημα
ἔργον ἦν”· ἄλλοι δὲ

πρὸ τῆς τοῦ ἀνθρώπου πλάσεως

τοῦ ἀνθρώπου πλάσεως, πάντες ὁμολογοῦσιν. Ἐγὼ δὲ τῷ θεολόγῳ Γρηγορίῳ συντίθεμαι· ἔπρεπε γὰρ πρῶτον τὴν νοερὰν οὐσίαν κτισθῆναι καὶ οὕτω τὴν αἰσθητὴν καὶ τότε ἐξ ἀμφοτέρων τὸν ἄνθρωπον.

Ὅσοι δὲ φάσι τοὺς ἀγγέλους δημιουργοὺς τῆς οἰασθήποτε οὐσίας, οὗτοι στόμα εἰσὶ τοῦ πατρὸς αὐτῶν, τοῦ διαβόλου· κτίσμα γὰρ ὄντες οὐκ εἰσὶ δημιουργοί. Πάντων δὲ ποιητὴς καὶ προνοητὴς καὶ συνοχεὺς ὁ θεὸς ἐστίν, ὁ μόνος ἄκτιστος, ὁ ἐν πατρὶ καὶ υἱῷ καὶ ἁγίῳ πνεύματι ὑμνούμενός τε καὶ δοξαζόμενος.

πάντες ὁμολογοῦσιν. ἐγὼ δὲ τῷ θεολόγῳ Γρηγορίῳ συντίθεμαι· ἔπρεπε γὰρ πρῶτον τὴν νοερὰν οὐσίαν κτισθῆναι καὶ οὕτω τὴν αἰσθητὴν καὶ τότε ἐξ ἀμφοτέρων τὸν ἄνθρωπον.

Ὅσοι δὲ φάσι τοὺς ἀγγέλους δημιουργοὺς τῆς οἰασθήποτε οὐσίας, οὗτοι στόμα εἰσὶ τοῦ πατρὸς αὐτῶν, τοῦ διαβόλου· κτίσμα γὰρ ὄντες οὐκ εἰσὶ δημιουργοί. πάντων δὲ ποιητὴς καὶ συνοχεὺς ὁ θεός ἐστίν, ὁ μόνος ἄκτιστος, ὁ ἐν πατρὶ καὶ υἱῷ καὶ ἁγίῳ πνεύματι ὑμνούμενός τε καὶ δοξαζόμενος.

Ἡ παρεμβολὴ τῆς ἐν λόγῳ «ἀγγελολογίας»⁵⁵, πρὶν χαρακτηρισθεῖ –ὅπως θὰ ἦταν θεμιτό, ἄλλωστε– δομικὴ ἀδυναμία τοῦ συγγραφέως⁵⁶, πρέπει, φρονοῦμε νὰ μᾶς προβληματίσει ὡς πρὸς τὴν οὐσιαστικὴ τῆς σκοποθεσίας· αἰφνης, δὲν εἶναι ἀπίθανο νὰ ἀποτελεῖ μιὰν ἐσκεμμένη ἔμμεση διδασχὴ, ὑπαγορευθεῖσα ἀπὸ εἰδικές ἱστορικές ἢ ἄλλες συγκυρίες, ποὺ πρὸς τὸ παρὸν ἀδυνατοῦμε νὰ ἐξιχνιάσουμε, δεδομένου, μάλιστα, ὅτι ἐξ ἀρχῆς ἐπισημαίνεται ἀπὸ τὸν συγγραφέα ὁ κίνδυνος τῆς πλάνης τῶν Ἰουδαίων, οἱ ὅποιοι «ἐτοιμοὶ ὄντες πρὸς τὸ λατρεῦειν τοῖς κτίμασιν, εἰ εἶπεν αὐτοῖς περὶ τῶν ἀγγέλων, εὐχερῶς ἂν ἀφέντες τὸν Θεὸν ἠβουλήθησαν τοῖς ἀγγέλοις λατρεῦσαι»⁵⁷.

55. Γενικῶς γιὰ τὴν περὶ ἀγγέλων ὁρθόδοξη διδασκαλία βλ. προχείρως ΤΡΕΜΠΕΛΑ, *Δογματικὴ Α'*, σσ. 405-436.

56. Πρβλ. ΜΑΖΑΡΑΚΗ, *Μουσικὴ ἐρμηνεία Β'*, σ. 108.

57. *Ακριβεία*, σ. 88⁵¹⁴⁻⁵¹⁶. Πρβλ. ἐδῶ καὶ τὰ ὅσα παρεμφερῶς διδάσκει Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος, «Λόγος παραινετικὸς εἰς τὴν εἴσοδον τῆς ἁγίας Τεσσαρακοστῆς. Ὁμιλία Β'. Εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς κτίσεως. “Ἐν ἀρχῇ ἐποίησεν ὁ Θεὸς τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν”», P.G. 53, 28-29: «Τὸ γὰρ λέγειν ἐξ ὑποκειμένης ὕλης τὰ ὄντα γεγενῆσθαι, καὶ μὴ ὁμολογεῖν ὅτι ἐξ οὐκ ὄντων αὐτὰ παρήγαγεν ὁ τῶν ἀπάντων δημιουργός,

Εἶναι δὲ ἄξιο ιδιαίτέρας παρατηρήσεως τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ συντάκτης τῆς *Ακριθείας* δὲν περιορίζεται στὴν ἐπισημανθεῖσα ἔμμεση «θεολογικὴ διδαχὴ», ἀλλὰ συναπτῶς πρὸς αὐτὴν προσφέρει συνειδητῶς μιὰν ὁμοειδῆ ἰδική του «θεολογικὴ μαρτυρία», ἐμμένοντας ἀκριβῶς στὴν μεταξὺ κτίστου καὶ κτίσματος διάκριση. Ὁ λόγος του, κατ' ἀκριθείαν, πλήρως ἐναρμονισμένος πρὸς τὴν ἐν γένει κοσμολογικὴ καὶ ἀνθρωπολογικὴ ὁρθόδοξη διδασκαλία, περιγράφει τὴν τριττὴ διαβάθμιση στὴν κλίμακα τῆς δημιουργίας (: Θεός, ἄγγελος, ἄνθρωπος), ἀφ' ἐνὸς μὲν ἐνδιατρίβοντας στὶς ἐννοίες «ποιητῆς» καὶ «δημιουργός» [ὅροι ὑπὸ τοὺς ὁποίους ἐννοεῖται «κυρίως, ὄντως καὶ ἀληθῶς ὁ Θεός»⁵⁸, «καταχρηστικῶς δὲ καὶ ἐξ ἀνάγκης ὁ ἄνθρωπος»⁵⁹], ἀφ' ἑτέρου δὲ κατατάσσοντας τοὺς ἀγγέλους σὲ ιδιαίτερα κατηγορία, περὶ τῆς ὁποίας ἡ ὁρθόδοξη παράδοση φεῖδεται ἐιδικωτέρων πληροφοριῶν⁶⁰.

Παρακολουθώντας, πλέον συγκεκριμένως, τὸν συλλογισμό του ἐπισημαίνουμε ὅτι ἀναπτύσσεται σὲ δύο ἐπίπεδα· κατὰ μὲν τὸ πρῶτο,

τῆς ἐσχάτης παραφροσύνης ἂν εἶη σημεῖον. Ἐμφράττων τοίνυν τῶν ἀγνωμόνων τὰ στόματα ὁ μακάριος οὗτος προφῆτης, μέλλων ἄρχεσθαι τοῦ βιβλίου, οὕτως ἤρξατο· Ἐν ἀρχῇ ἐποίησεν ὁ Θεὸς τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν. Ὅταν οὖν ἀκούσης τό, ἐποίησε, μηδὲν ἕτερον περιεργάζου, ἀλλὰ κάτω κύπτων, πίστευε τῷ λεχθέντι. Θεὸς γάρ ἐστιν ὁ πάντα ποιῶν καὶ μετασκευάζων, καὶ πρὸς τὸ αὐτοῦ βούλημα τὰ πάντα μεταβρῦμιζων. Καὶ ὅρα τῆς συγκαταβάσεως τὴν ὑπερβολήν· οὐδὲν περὶ τῶν ἀοράτων δυνάμεων διαλέγεται, οὐδὲ λέγει, ἐν ἀρχῇ ἐποίησεν ὁ Θεὸς τοὺς ἀγγέλους, ἢ τοὺς ἀρχαγγέλους· οὐχ ἁπλῶς, οὐδὲ εἰκὴ ταύτην ἡμῖν ἔτεμε τῆς διδασκαλίας τὴν ὁδόν. Ἐπειδὴ γὰρ Ἰουδαίους διελέγετο τοῖς περὶ τὰ παρόντα ἐπτοημένοις, καὶ οὐδὲν νοητὸν φαντασθῆναι δυναμένοις, ἀπὸ τῶν αἰσθητῶν τέως αὐτοὺς ἐνάγει πρὸς τὸν τῶν ὅλων δημιουργόν, ἵνα ἐκ τῶν δημιουργημάτων τὸν τεχνίτην τοῦ παντός καταμαθόντες προσκυνήσωσι τὸν ἐργασάμενον, καὶ μὴ ἐναπομείνωσι τοῖς κτίσμασιν. Εἰ γὰρ καὶ τούτου γινομένου οὐκ ἐπαύσαντο τὰ κτίσματα θεοποιοῦντες, καὶ περὶ τὰ ἀτιμότατα τῶν ἀλόγων τὸ σέβας ἐπιδεικνύμενοι, ποῦ οὐκ ἂν μανίας ἐξώκειλαν, εἰ μὴ τοσαύτῃ τῇ συγκαταβάσει ἐχρήσατο;».

58. Βλ. *Ακριθεία*, σ. 94⁵⁸⁵⁻⁵⁸⁷.

59. Βλ. *Ακριθεία*, σ. 94⁵⁸⁴⁻⁵⁸⁶.

60. Βλ. *Ακριθεία*, σ. 88^{509-512, 516-518} (: «ὅτι ὁ προφῆτης Μωυσῆς οὐκ εἶπεν ἡμῖν οὐδένα λόγον περὶ τῶν ἀγγέλων· καὶ διὰ τοῦτο οὐδὲ εἶπε περὶ αὐτῶν, εἴτε κατ' εἰκόνα Θεοῦ εἰσιν, εἴτε μή, ἀλλ' ἐκ προοιμίων οὕτως εἶπεν· “Ἐν ἀρχῇ ἐποίησεν ὁ Θεὸς τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν”. καὶ τὰ λοιπά [...] ἐπειδὴ τοίνυν ἐκεῖνος ὁ μέγας προφῆτης καὶ θεόπτης οὐκ εἶπε τι περὶ τούτου, οὐδ' αὐτὸς ὁ ἁμαρτωλὸς τολμῶ λέγειν»). Πρβλ. καὶ τὸ ἀνωτέρω (στὴν ὑποσημ. 57) παρατεθὲν ἀπόσπασμα ὁμιλίας Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου.

διευκρινίζοντας την μεταξύ Θεοῦ καὶ ἀνθρώπου διαφορά, ἐκθέτει οὐσιαστικῶς τὴν κοσμολογία του⁶¹:

«Δημιουργὸς δέ, ὅτι δημοσίως, ἤγουν φανερώς ἐποίησε τὰ πάντα· ἀλλ' οἱ μὲν ἄνθρωποι ἐξ ὑποκειμένης ὕλης δημιουργοῦσιν, ἐκ λίθων τυχόν ἢ καὶ ξύλων ποιοῦντες οἰκίαν. δεῖ δὲ γινώσκειν, ὅτι ποιητὴς μὲν λέγεται ὁ ποιῶν τι ἐκ τοῦ μὴ ὄντος εἰς τὸ εἶναι. δημιουργὸς δὲ παρὰ ἐτέρας ὕλης λαμβάνων καὶ ποιῶν ἕτερον πρᾶγμα. οἶον λαμβάνομεν χοῦν ἀπὸ τῆς γῆς, καὶ βαλόντες ὕδωρ ποιοῦμεν πηλόν⁶², καὶ λαμβάνομεν καὶ πέτρας καὶ κτιζόμεν οἴκους. ὁμοίως ἀπὸ ἀμπελῶνος λαμβάνομεν κλήματα, καὶ φυτεύομεν ἕτερον ἀμπελῶνα, καὶ τὰ πάντα οὕτω ποιοῦμεν ἡμεῖς. ὁ δὲ Θεὸς πόθεν ἔλαβε καὶ ἐποίησε τὸν οὐρανόν, τὴν γῆν, τὴν θάλασσαν, τὸ φῶς; ὄντως ἀπ' οὐδενός, ἀλλ' ὡς οἶδεν αὐτὸς μόνος, ἐποίησεν αὐτά. καὶ οὕτω λέγεται ποιητὴς. ὁμοίως δὲ καὶ δημιουργὸς λέγεται, ὅτι ἀπὸ τούτων τῶν ποιημάτων, ἤγουν τοῦ οὐρανοῦ, τῆς γῆς, τοῦ φωτός, τοῦ ὕδατος καὶ ἀέρος, ἐδημιούργησε ζῶα, πετεινά, θαλάσσεια, γῆινα καὶ τὸν ἄνθρωπον πάντων ὕστερον. οὕτως ὁ θεὸς Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνὸς ἐρμηνεύει⁶³. λοιπὸν καὶ ἄνθρωποι τεχνῖται λέγονται

61. Ακριβεία, σσ. 92-94⁵⁷¹⁻⁵⁸⁷.

62. Ἡ συγκεκριμένη εἰκόνα, τῆς διὰ τῆς ἀναμίξεως «χοῦ» καὶ «ὑδατος» δημιουργίας τοῦ πηλοῦ [ἢ ὅποια, θεθαίως, παραπέμπει εὐθέως στήν, κατὰ τὴν Γραφή (Γεν. β', 7), ὁμοιότροπη πλάση τοῦ ἀνθρώπου [: «καὶ ἔπλασεν ὁ Θεὸς τὸν ἄνθρωπον **χοῦν ἀπὸ τῆς γῆς** καὶ ἐνεφύσησεν εἰς τὸ πρόσωπον αὐτοῦ πνοὴν ζωῆς, καὶ ἐγένετο ὁ ἄνθρωπος εἰς ψυχὴν ζῶσαν»], εἶναι ἰδιαίτερος προσφιλὴς στὸν ἀδηλο συντάκτη τῆς Ακριβείας. Διὰ παρομοίας εἰκόνας περιγράφει αἰφνης, τὴ δημιουργία τοῦ σημάδιου τῶν δύο κεντημάτων: «Καὶ ὁ διδάσκαλος· ἀληθῶς εἶπας καὶ καλῶς προσέχεις, υἱέ μου, ὅτι τεχνίτην ἦν ὁ ταῦτα ποιήσας· ἐκεῖνος δὲ ὁ ποιήσας τὰ σημάδια ταῦτα ἀπὸ τῆς ἀρχῆς μέχρι τέλους, ἤγουν ἀπὸ τοῦ ἴσου καὶ τὰ λοιπά, διὰ πολλοὺς τρόπους, ἐποίησεν αὐτά. τὰ μὲν διὰ φωνὰς ἀνιούσας καὶ κατιούσας· τὰ δὲ δι' ἀργίαν τὰ δὲ διὰ χειρονομίαν. καὶ ὡς σοφὸς τεχνίτης εἶδεν, ὅτι ὥσπερ χρῆζει δὲ πάλιν καὶ ὁ ἥχος πολλῶν σημαδίων εἰς τὰς φωνὰς διὰ τὸ μέλος· ἤγουν στερεὰ καὶ ἐμμελῆ, ἀργὰ καὶ γοργὰ· ἐποίησε τὴν ὀξεῖαν ἐλαφρότεραν φωνὴν τῆς πετασθῆς, καὶ τὸ ὀλίγον ἐλαφρότερον τῆς ὀξεῖας· ἐζήτησε δὲ πάλιν συντομωτέραν φωνὴν τοῦ ὀλίγου, καὶ ἐλογίσατο ὡς σοφός· ὅτι τοῦτο τὸ σημάδιον οὐκ ὀφείλει εἶναι ἐκ τῶν σωμάτων, ἀλλ' ἐκ τῶν πνευμάτων, ὅτι τὸ σῶμα βαρὺ πρᾶγμα ἐστίν· καὶ ἤνεγκεν τὰ δύο πνεύματα, ἤγουν τὰ δύο κεντήματα, καὶ ἐποίησε ταῦτα μίαν ὑπόστασιν, ὥσπερ ποιεῖ τις ἐκ δύο στοιχείων γῆς καὶ ὕδατος τὸν πηλὸν μίαν ὑπόστασιν» (Ακριβεία, σσ. 76-78³⁵⁹⁻³⁷³).

63. Αὕτῃ ἡ ἔμμεση παραπομπὴ σὲ διδασκαλία Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ (: «οὕτως ὁ

δημιουργοὶ καταχρηστικῶς καὶ οὐ κυρίως ποιηταὶ δὲ οὐδέποτε λέγονται. εἰ δὲ καὶ ῥηθῇσονται ἐξ ἀνάγκης. ὁ Θεὸς γὰρ ὄντως καὶ ἀληθῶς ἐστὶν ὁ ποιητὴς καὶ δημιουργὸς πάσης κτίσεως»⁶⁴.

Κατὰ τὸ δεύτερο ἐπίπεδο, σχολιάζοντας (καὶ τεκμηριώνοντας μὲ ἐπίκληση πολυπληθῶν ἀγιογραφικῶν χωρίων) τὴν μεταξὺ ἀνθρώπων καὶ ἀγγέλων διαφορὰ, ἐνδιατρίβει μᾶλλον στὴν ἀνθρωπολογία καὶ ἀγγελολογία, μὲ ἐμβόλιμες, ὅμως, χριστολογικὲς ἀναφορές⁶⁵:

Θεὸς Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνὸς ἐρμηνεύει»), πρέπει, κατὰ τὴν ἀποψή μας, νὰ ἐρμηνευθεῖ διττῶς: βραχυπροδέσμως καὶ μακροπροδέσμως. Βραχυπροδέσμως ἀφορᾷ στὴν ἀμέσως προηγουμένη πρόταση τοῦ λόγου τοῦ ἀδῆλου θεωρητικογράφου [: «ὁ δὲ Θεὸς πόθεν ἔλαβε καὶ ἐποίησε τὸν οὐρανόν, τὴν γῆν, τὴν θάλασσαν, τὸ φῶς; ὄντως ἀπ' οὐδενός, ἀλλ' ὡς οἶδεν αὐτὸς μόνος, ἐποίησεν αὐτά. καὶ οὕτω λέγεται ποιητὴς. ὁμοίως δὲ καὶ δημιουργὸς λέγεται, ὅτι ἀπὸ τούτων τῶν ποιημάτων, ἤγουν τοῦ οὐρανοῦ, τῆς γῆς, τοῦ φωτός, τοῦ ὕδατος καὶ ἀέρος, ἐδημιούργησε ζῶα, πετεινά, θαλάσσια γήινα καὶ τὸν ἄνθρωπον πάντων ὕστερον)], ἢ ὅποια τελεῖ σαφῶς σὲ ἄμεση ἐξάρτηση ἀπὸ τὸ δέκατο ἑνατο κεφάλαιο («Περὶ κτίσεως ὁρατῆς») τῆς Ἐκδόσεως Ἀκριβοῦς τῆς Ὁρθοδόξου Πίστεως [: «Αὐτὸς ὁ Θεὸς ἡμῶν ὁ ἐν τριάδι καὶ ἐν μονάδι δοξολογούμενος ἐποίησε τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν καὶ πάντα τὰ ἐν αὐτοῖς ἐκ τοῦ μὴ ὄντος εἰς τὸ εἶναι παραγαγὼν τὰ σύμπαντα, τὰ μὲν οὐκ ἐκ προϋποκειμένης ὕλης οἷον οὐρανόν, γῆν, ἀέρα, πῦρ, ὕδωρ, τὰ δὲ ἐκ τούτων τῶν ὑπ' αὐτοῦ γεγονότων, οἷον ζῶα, φυτά, σπέρματα· ταῦτα γὰρ ἐκ γῆς καὶ ὕδατος, ἀέρος τε καὶ πυρὸς τῷ τοῦ δημιουργοῦ προστάγματι γεγονάσιν» (KOTTER, *ibid.*, p. 50)]. Μακροπροδέσμως ἀφορᾷ στὸ σύνολο τῶν περὶ Θεοῦ-δημιουργοῦ κατατιθεμένων στὸ συγκεκριμένο σημεῖο θεολογικῶν ἀπόψεων τοῦ συντάκτου τῆς Ἀκριθείας, στὶς ὁποῖες διαβλέπονται ἐπίσης ἐξαρτήσεις τοῦ ἀπὸ ὁμοειδῆ χωρία τῶν ὑπ' ἀριθμὸν τρία («Ἀπόδειξις, ὅτι ἔστι θεός») καὶ ὀκτώ («Περὶ τῆς ἁγίας τριάδος») κεφαλαίων τῆς Ἐκδόσεως Ἀκριβοῦς (KOTTER, *ibid.*, pp. 10-12 καὶ 18-31, ἀντιστοίχως), χωρία, ὅπου, μάλιστα, πρυτανεύουν οἱ ἐδῶ χρησιμοποιούμενοι ὅροι «δημιουργός», «προϋποκειμένη ὕλη», «ἐκ τοῦ μὴ ὄντος εἰς τὸ εἶναι», «τεχνίτης».

64. Πρβλ. καὶ τὶς ἀκόλουθες ὁμοειδεῖς διατυπώσεις ἐν κατακλειδί τοῦ δεκάτου πέμπτου («Περὶ αἰώνος») κεφαλαίου τῆς Ἐκδόσεως Ἀκριβοῦς: «...μόνος γὰρ ἄναρχος ὢν ὁ Θεὸς πάντων αὐτός ἐστι ποιητὴς, τῶν τε αἰώνων καὶ πάντων τῶν ὄντων [...] Πάντων οὖν τῶν αἰώνων εἷς ποιητὴς ἐστὶν ὁ Θεός ὁ καὶ τὰ σύμπαντα δημιουργήσας, ὁ ὑπάρχων πρὸ τῶν αἰώνων» (KOTTER, *ibid.*, p. 44).

65. Ἀκριθεία, σσ. 94-96⁵⁸⁷⁻⁶³⁰. Στὸ ἀνωτέρω παρατιθέμενο ἀπόσπασμα, διαχωρίζουμε τὸν συνολικὸ συλλογισμό τοῦ θεωρητικογράφου, ἀφ' ἐνὸς μὲν στὴ βασική του ἐπιχειρηματολογία, ἀφ' ἑτέρου δὲ στὰ ἀγιογραφικὰ χωρία ποὺ ὑπομνηματικῶς κατὰ περίπτωσιν αὐτὸς ἐπικαλεῖται. [Ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ, στὸν κατὰ τὴν κριτικὴ ἐκδόσιν ὑπομνηματισμὸ τῆς ὡς ἄνω περικοπῆς (βλ. Ἀκριθεία, σ. 96), ἃς διορθωθῶν οἱ ἐξ ἀβλεπτήματος ἐσφαλμένως σημειούμενοι ἀριθμοὶ τῶν στίχων τοῦ κειμένου, στὸ τμήμα ὅπου ἐπισημαίνονται οἱ ἀγιογραφικὲς ἐπ' αὐτοῦ ἐπιδράσεις, ὡς ἀκολούθως: 839 = 614-615 / 840 = 615-616 / 840-41 = 616/843 = 616-618 / 845 = 618-619 / 846 = 620 / 855 = 628-630].

«πλήν δὲ καὶ οἱ ἄνθρωποι ἔλαβον χάριν μερίζονα τῶν ἀγγέλων· πῶς; ὅτι ὁ Χριστὸς ὁ υἱὸς τοῦ Θεοῦ, θεὸς ἄυλος ὑπάρχων, ἐφόρῃσε

Σημειωτέον ὅτι στὴ διάκριση ἀγγέλων-ἀνθρώπων ἐπανέρχεται ὁ συντάκτης τῆς Ἀκριθείας κατὰ τὴν ἀνάλυση τοῦ σημαδίου τῶν δύο ἀποστροφῶν, ὅπου, μάλιστα, στὸν σχολιασμό του παρεμβάλλεται συγκριτικῶς καὶ ἡ τάξι τῶν ζώων, ὡς ἀκολουθῶς:

... ἡ ἐρμηνεία ἡ περὶ τῶν δύο ἀποστροφῶν εὐκοπωτέρα ἐστὶ τῆς ἐρμηνείας τῶν δύο κεντημάτων· τὸ μὲν γὰρ μίαν φωνὴν ἔχειν αὐτοὺς ὁμοίον ἐστίν ὡς προείπομεν τῇ τῶν δύο αὐλῶν, ὅτι συνήχθησαν οἱ δύο ἀπόστροφοι καὶ ἐγένοντο μία ὑπόστασις, ὥσπερ εἰ δύο ἄνθρωποι ἔστησαν ἔμπροσθέν σου, καὶ ἐφώνησαν μίαν φωνὴν καὶ οὐ δύνασαι εἰπεῖν, ὅτι οὗτοι οἱ ἄνθρωποι δύο φύσεις ἔχουσιν, ἀλλὰ μίαν, ὡς γέγραπται· ἡ φύσις τῶν ἀνθρώπων, καὶ πάλιν πᾶσα φύσις ἀγγέλων ὕμνῃ καὶ δοξάζει τὸν ζῶντα Θεόν, καὶ οὐχὶ αἱ φύσεις τῶν ἀγγέλων. ὅταν δὲ εἴπῃς πληθυντικῶς “τὰς φύσεις”, διάφορα εἶδη λέγεις, ἀγγέλων τυχόν καὶ ἀνθρώπων καὶ ἀλόγων ζώων· ὅτι ἄλλη ἐστὶν ἡ φύσις τῶν ἀγγέλων, καὶ ἄλλη ἡ τῶν ἀνθρώπων, καὶ ἄλλη ἡ τῶν ἀλόγων ζώων. ὁ μὲν ἄγγελος ἄυλος ἐστὶ, φῶς νοερόν, μήτε ἐσθίων, μήτε πίνων, μήτε ὑπνῶν, ἀλλὰ μόνον ᾄδων Θεῷ τὸν τρισάγιον ὕμνον· ὁ δὲ ἄνθρωπος τὰ ἀμφότερα, ἤγουν καὶ ὕμνῃ καὶ δοξάζει τὸν Θεόν τὸν πλάσαντα ὑτόν, καὶ ἐσθίει καὶ πίνει καὶ ὑπνέι· διότι ἔχει ἐν τῷ σώματι αὐτοῦ τέσσαρά τινα, αἷμα, φλέγμα, χολὴν ξανθὴν, καὶ τὴν μελαινα, καὶ ὅταν ἀκούσῃς “εὐλογεῖτε πάντα τὰ ἔργα, ἥλιος καὶ σελήνη, τὰ ἄστρα, τὰ ὄρη, θάλασσα καὶ ποταμοί, τὰ πετεινά, τὰ θηρία, τὰ κτήνη”, καὶ τὰ τούτοις ὁμοία, διὰ σε τὸν ἄνθρωπον λέγει ὁ προφήτης ἵνα, ὅταν νοήσῃς τὰ κτίσματα τοῦ Θεοῦ, δοξάζῃς καὶ ἀνυμνῇς τὸν ταῦτα ποιήσαντα. τὰ δὲ ζῶα μόνον ἐσθίουσιν καὶ πίνουσι καὶ κοιμῶνται. εἰ δὲ καὶ ὡς ἄλογα πάντα ἰδίας εἶναι παρὰ τὸν ἄνθρωπον φύσεως λέγονται· ἀλλ’ οὐν εἰς διάφορα εἶδη διαιροῦνται. οἷον κάμηλον καὶ τὰ λοιπά, ὧν ἄλλο μὲν καθαρόν, ἄλλο δὲ ἀκάθαρτον· ὁ γὰρ ἄνθρωπος ἐσθίει μὲν τὸ πρόβατον, οὐ μὴν καὶ τὸν κύνα. οἱ δὲ ἄνθρωποι πάντες μιᾷς μὲν φύσεως εἰσι προαιρέσεων δὲ διαφόρων· οἷον δύο ἄνθρωπων, ὁ μὲν ἕτερος ἀγαθός, ὁ δὲ ἕτερος πονηρός, ἤγουν ἁμαρτωλός ὡς ἐγώ· ἐπεὶ δὲ ἁμαρτωλός καὶ δίκαιος μίαν φύσιν ἔχουσιν· δύο δὲ ἀδελφοὶ ἅγιοι κατοικοῦντες ἅμα οὐ μὴ ἔχουσι ταύτην τὴν ἰσότητα, ἤγουν οἱ δύο ἀπόστροφοι, ὧν οὐκ ἐστὶν ἕτερος ἐντιμότερος τοῦ ἑτέρου, ἀλλ’ οἱ δύο ἰσότητα ἔχουσι, καὶ εἰς τὴν δύναμιν, καὶ εἰς τὴν φύσιν... (Ακριθεία, σσ. 100-102⁶⁶⁶⁻⁶⁹⁴).

Οἱ ἄνωτέρω, περὶ τῆς τετραχοῦς συστάσεως τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος, παρατηρήσεις εἶναι καὶ πάλι εἰλημμένες ἐκ τοῦ εἰκοστοῦ ἔκτου («Περὶ ἀνθρώπου») κεφαλαίου τῆς Ἐκδόσεως Ἀκριθοῦς, ὅπου κατὰ λέξιν σημειώνεται: «Πᾶν δὲ σῶμα ἐκ τῶν τεσσάρων στοιχείων συνίσταται, τὰ δὲ τῶν ζώων σώματα ἐκ τῶν τεσσάρων χυμῶν. Χρὴ εἰδέναι, ὅτι τέσσαρα στοιχεῖα ἐστὶ· γῆ, ξηρὰ καὶ ψυχρά· ὕδωρ, ψυχρόν καὶ ὑγρόν· ἀήρ, ὑγρὸς καὶ θερμὸς· πῦρ, θερμὸν καὶ ξηρόν. Ὅμοιως καὶ χυμοὶ τέσσαρες ἀναλογοῦντες τοῖς τέσσασι στοιχείοις· μελαινα χολὴ ἀναλογοῦσα τῇ γῇ (ξηρὰ γάρ ἐστι καὶ ψυχρά), φλέγμα ἀναλογοῦν τῷ ὕδατι (ψυχρόν γάρ ἐστι καὶ ὑγρόν), αἷμα ἀναλογοῦν τῷ ἀέρι (ὑγρόν γάρ ἐστι καὶ θερμόν), ξανθὴ χολὴ ἀναλογοῦσα τῷ πυρί (θερμὴ γάρ ἐστι καὶ ξηρά)» (KOTTER, *ibid.*, p. 78).

τὴν σάρκα καὶ γέγονεν ἄνθρωπος, ὁμοίως καὶ <ἡ> ἀνθρωπότης ἐχρίσθη τὴν θεότητα⁶⁶.

»εἰπὼν γὰρ τῇ Μαγδαληνῇ Μαρίᾳ· «Πορεύου δὲ πρὸς τοὺς ἀδελφούς μου, καὶ εἰπέ αὐτοῖς» [Ιω. κ', 17], ἄρα καὶ πάντας τοὺς πιστοὺς ἀδελφούς ἐκάλεσεν. «Εἶπε δὲ τις τῷ Ἰησοῦ· ἰδοὺ ἡ μήτηρ σου καὶ οἱ ἀδελφοί σου ἔξω ἐστήκασιν ζητοῦντές σοι λαλῆσαι. εἶπεν δὲ ὁ Ἰησοῦς τῷ εἰπόντι αὐτῷ· τίς ἐστὶν ἡ μήτηρ μου, καὶ τίνες εἰσὶν οἱ ἀδελφοί μου; καὶ ἐκτείνας τὴν χεῖρα αὐτοῦ εἰς τοὺς μαθητάς αὐτοῦ εἶπεν· ἰδοὺ ἡ μήτηρ μου καὶ οἱ ἀδελφοί μου· ὅστις γὰρ ἂν ποιήσῃ τὸ θέλημα τοῦ πατρός μου τοῦ ἐν οὐρανοῖς, αὐτός μου ἀδελφός καὶ ἀδελφή καὶ μήτηρ μου ἐστίν» [Ματθ. ιβ', 47-50].

»οἵτινες [sc. ἄνθρωποι] χριστοὶ λέγονται χρισθέντες τῷ βαπτίσματι, καὶ τέκνα Θεοῦ καὶ ἀδελφοὶ Χριστοῦ χρηματίζουσι κατὰ μέθεξιν, οὐχὶ φύσει ἀλλὰ θέσει, ἡγουν χάριτι⁶⁷. ὥσπερ καὶ οἱ ἄγγελοι ἀθάνατοι κατὰ χάριν, οὐχὶ δὲ κατὰ φύσιν.

»λέγει γὰρ ὁ Θεὸς διὰ τοῦ προφήτου· «ἐγὼ εἶπα θεοὶ ἐστε καὶ υἱοὶ ὑψίστου πάντες» [Ψαλμ. πα', 6]· καὶ οὐκ εἶπε πρὸς τοὺς ἀγγέλους «θεοὶ ἐστε», ἀλλὰ πρὸς ἡμᾶς. δηλονότι φυλάζομεν τὰς ἐντολάς αὐτοῦ. καὶ πάλιν ὁ Χριστός·

66. Ἐμφανὴς εἶναι καὶ ἐδῶ ἡ –κατὰ τὴν διατύπωση τῆς συγκεκριμένης περικοπῆς– φραστικὴ ἐξάρτηση τοῦ θεωρητικογράφου τῆς Ακριθείας ἀπὸ τὸ ἀκόλουθο ἀπόσπασμα τοῦ τεσσαρακοστοῦ ἐβδόμου κεφαλαίου («Περὶ τῶν δύο φύσεων») τῆς Ἐκδόσεως Ακριβοῦς· «Τὸ δὲ Χριστὸς ὄνομα τῆς υποστάσεως λέγομεν, οὐ μονοτρόπως λεγόμενον, ἀλλὰ τῶν δύο φύσεων ὑπάρχον σημαντικόν· αὐτὸς γὰρ ἑαυτὸν ἔχρισε, χρίων μὲν ὡς θεὸς τὸ σῶμα τῇ θεότητι αὐτοῦ, χριόμενος δὲ ὡς ἄνθρωπος· αὐτὸς γὰρ ἐστὶ τοῦτο καλεῖν. Χρίσις δὲ ἡ θεότης τῆς ἀνθρωπότητος» (KOTTER, *ibid.*, pp. 111-112 [Πρὸβλ. καὶ αὐτόθι, pp. 177-178, τὸ ὑπ' ἀριθμὸν ἐβδομήντα ἑννέα κεφάλαιο («Περὶ τοῦ πότε ἐκλήθη Χριστός»). Ἡ πατρότης τοῦ τελευταίου χωρίου ἀνήκει στὸν Γρηγόριο Ναζιανζηνό, «Λόγος Λ', Θεολογικὸς τέταρτος. Περὶ Υἱοῦ», P.G. 36, 132B (: «Χριστὸς δέ, διὰ τὴν θεότητα· χρίσις γὰρ αὕτη τῆς ἀνθρωπότητος...»).

67. Πρὸβλ. καὶ τὸ ἀκόλουθο χωρίο, ἐκ τοῦ ὁγδοηκοστοῦ ἔκτου («Περὶ τῶν ἁγίων καὶ ἀρχάντων τοῦ Κυρίου μυστηρίων») κεφαλαίου τῆς Ἐκδόσεως Ακριβοῦς· «Εἶδει δὲ μὴ μόνον τὴν ἀπαρχὴν τῆς ἡμετέρας φύσεως ἐν μετοχῇ γενέσθαι τοῦ κρείττονος, ἀλλὰ καὶ πάντα τὸν βουλούμενον ἄνθρωπον καὶ δευτέραν γέννησιν γεννηθῆναι καὶ τραφῆναι τροφῇ ξένῃ καὶ τῇ γεννήσει πρόσφορον καὶ οὕτω φθάσει τὸ μέτρον τῆς τελειότητος. Διὰ μὲν τῆς αὐτοῦ γεννήσεως ἡτοὶ σαρκώσεως καὶ τοῦ βαπτίσματος καὶ τοῦ πάθους καὶ τῆς ἀναστάσεως ἡλευθέρωσε τὴν φύσιν τῆς ἁμαρτίας τοῦ προπάτορος, τοῦ θανάτου, τῆς φθορᾶς, καὶ τῆς ἀναστάσεως ἀπαρχὴ γέγονε καὶ ὁδὸν καὶ τύπον ἑαυτὸν καὶ υπογραμμὸν τέθεικεν, ἵνα καὶ ἡμεῖς τοῖς αὐτοῦ ἀκολουθήσαντες ἔχησι γενώμεθα θέσει, ὅπερ αὐτὸς ἐστὶ φύσει, υἱοὶ καὶ κληρονόμοι Θεοῦ καὶ αὐτοῦ συγχληρονόμοι» (KOTTER, *ibid.*, p. 192).

“Μακάριοι οἱ εἰρηνοποιοί, ὅτι αὐτοὶ υἱοὶ Θεοῦ κληθήσονται” [Ματθ. ε΄, 9]. ὁρᾷ πόσα χαρίσματα ἐδόθη τῷ ἀνθρώπῳ; ”ποιήσωμέν” φησιν “τὸν ἄνθρωπον” [Γεν. α΄, 26]. οὐκ εἶπε “ποιήσω”, ἀλλὰ “ποιήσωμεν”, ὁδηλονότι ἐγὼ ὁ πατὴρ ὁ ἀγέννητος, καὶ ὁ μονογενὴς μου υἱὸς ὁ πρὸ αἰώνων γεννηθεὶς. καὶ τὸ πνεῦμά μου τὸ ἅγιον τὸ ἐκπορευθὲν ἐξ ἐμοῦ, ὡς φησιν Γρηγόριος ὁ Θεολόγος· “ὅταν δὲ εἶπω Θεόν, τὸν πατέρα καὶ τὸν υἱὸν καὶ τὸ ἅγιον πνεῦμα λέγω” [P.G. 36, 320B καὶ 628C]⁶⁸. “ἓνα γὰρ θεὸν γινώσκομεν· μόναις δὲ ταῖς ιδιότησι τῆς πατρότητος καὶ τῆς υἱότητος καὶ τῆς ἐκπορεύσεως τὴν διαφορὰν δεικνύντα τῶν ὑποστάσεων”⁶⁹. “ποιήσωμεν” τοίνυν “τὸν ἄνθρωπον κατ’ εἰκόνα” [Γεν. α΄, 26].

»ἐμελλεν γὰρ ὁ μονογενὴς υἱὸς καὶ λόγος τοῦ Θεοῦ λαβεῖν τὴν ἡμετέραν μορφήν καὶ καθομοίωσιν, τουτέστιν ἀγαθόν, εὖσπλαγχνον ἐλεήμονα, αὐτεξούσιον. χαρίζομεν αὐτῷ ἐξουσίαν ἵνα ἐκδικήσῃ καὶ ἐλεήσῃ ὡς βασιλεὺς καὶ κριτής.

»“Κύριος γὰρ θανατοῖ” φησι “καὶ ζωογονεῖ” [Α΄ Βασ. β΄, 6]. καὶ Ἠλίας ὁ προφήτης τοὺς ἱερεῖς τῆς αἰσχύνῃς ἐθανάτωσε [βλ. Γ΄ Βασ. ιγ΄, 25-40] καὶ τῆς χήρας τὸν υἱὸν λόγῳ ἀνέστησε [βλ. Γ΄ Βασ. ιζ΄, 17-24]. τὸν δὲ οὐρανὸν ὥσει δέσριν (Ψαλμ. ργ΄, 2) ἐχάλκευσε, καὶ οὐρανίους σταγόνas ἀπέκλεισε· καὶ τὴν γῆν ἐγκαρπον ἄκαρπον πεποίηκεν [βλ. Γ΄ Βασ. ιη΄, 20-46]. ὁμοίως καὶ ὁ Πέτρος οὐκ ἐν μαχαίρᾳ, ἀλλ’ ἐν τῇ γλώσσῃ ἐθανάτωσεν ἄνδρα ὀνόματι Ἀνανίαν σὺν Σαπφείρῃ τῇ γυναικὶ αὐτοῦ [βλ. Πράξ. ε΄, 1-11]. ἀνέστησε πάλιν τὴν Ταβιδά [βλ. Πράξ. θ΄, 36-43].

»ἰδοὺ γὰρ καὶ ὁ ἄνθρωπος “θανατοῖ καὶ ζωογονεῖ” [Α΄ Βασ. β΄, 6]. κατὰ χάριν καὶ οὐ κατὰ φύσιν· φυσικῶς δὲ ἔχει τὸ “ποιεῖν καὶ

68. Βλ. ἀνωτέρω, ὑποσημ. 42, ὅπου θεβαίως ἐπεσημάνθη ἡ πατρότης τοῦ συγκεκριμένου χωρίου Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου. Ὡστόσο, τὸ ἴδιο χωρίο ἀπαντᾷ καὶ στὸ δέκατο πέμπτο κεφάλαιο («Περὶ αἰῶνος») τῆς Ἐκδόσεως Ἀκριβοῦς· «Θεὸν δὲ εἰπὼν δῆλον, ὅτι τὸν πατέρα λέγω καὶ τὸν μονογενῆ αὐτοῦ υἱόν, τὸν κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν Χριστόν, καὶ τὸ πνεῦμα αὐτοῦ τὸ πανάγιον, τὸν ἓνα θεὸν ἡμῶν» (KOTTER, *ibid.*, p. 44).

69. Καὶ ἡ συγκεκριμένη περικοπὴ ἀποτελεῖ, ὁμοίως, δάνειο ἐκ τοῦ ὁγδόου («Περὶ τῆς ἁγίας τριάδος») κεφαλαίου τῆς Ἐκδόσεως Ἀκριβοῦς· «ἓνα γὰρ θεὸν γινώσκομεν, ἐν μόναις δὲ ταῖς ιδιότησι τῆς τε πατρότητος καὶ τῆς υἱότητος καὶ τῆς ἐκπορεύσεως κατὰ τε τὸ αἶτιον καὶ αἰτιατόν καὶ τὸ τέλειον τῆς ὑποστάσεως ἦτοι τὸν τῆς ὑπάρξεως τρόπον τὴν διαφορὰν ἐννοοῦμεν» (KOTTER, *ibid.*, p. 29). Τόσο ἡ παρούσα ὥσο καὶ οἱ ἐπισημανθεῖσες στίς ἑξὶ προηγούμενες ὑποσημειώσεις ἐξαρτήσεως τοῦ ἀδήλου θεωρητικογράφου ἀπὸ τὴν Ἐκδόσιν Ἀκριβῆ Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ, δὲν ἐντοπίζονται ἀπὸ τὸν ἐπιμελητὴ τῆς κριτικῆς ἐκδόσεως τῆς Ἀκριβείας.

ἐργάζεσθαι” [Γεν. 6’, 15] *πᾶσαν ἐπιστήμην, καὶ φυτεύειν πᾶν δένδρον ἔγκαρπον, καὶ σπείρειν καὶ θερίζειν, καὶ κτίζειν πόλεις καὶ χώρας, καὶ διὰ τοῦτο καὶ αὐτὸς κατ’ εἰκόνα Θεοῦ λέγεται. περὶ δὲ ἀγγέλου οὐκ ἠκούσθη ποτὲ ὅτι ἄγγελος ἔκτισε πύργον ἢ οἰκίαν. ἄγγελος δὲ λέγεται διὰ τὸ ἀγγελτικόν, ὅτι ἀναγγέλλει τὰ τοῦ Θεοῦ προστάγματα τοῖς ἀνθρώποις, ὁ μὲν οὖν ἄγγελος νοερός ἐστὶ καὶ μόνον. ὁ δὲ ἄνθρωπος καὶ νοερός ἐστὶ καὶ αἰσθητός, ἡγουν ψυχὴ νοερά καὶ σῶμα γήϊνον, τουτέστιν ἐκ γῆς, ὕδατος, ἀέρος καὶ πυρός·* »*“καὶ ἐνεφύσησέ” φησιν “ὁ Θεὸς εἰς τὸ πρόσωπον αὐτοῦ πνοὴν ζωῆς, καὶ ἐγένετο ὁ ἄνθρωπος εἰς ψυχὴν ζῶσαν” [Γεν. 6’, 7]».*

Ὡς συμπέρασμα θὰ ἦταν δυνατόν νὰ διατυπώσουμε τὴν ἐξῆς εἰ-
κασία: ὑπὸ τῇ σκιώδη πρόφασιν τῆς αἰτιολογήσεως τῆς δημιουργίας
(«ποιήσεως») τῶν τεσσάρων σημαδίων-πνευμάτων, κατὰ τὸν τύπον τῶν
τεσσάρων στοιχείων τῆς φύσεως («πυρός, ἀέρος, ὕδατος καὶ γῆς»), ὁ
θεωρητικογράφος, θέτοντας τεχνηέντως σχετικὴ ἐρώτησιν στὰ χεῖλη
τοῦ ὑποτιθεμένου μαθητοῦ, οὐσιαστικῶς παρέχει στὸν διδάσκαλον τὴν
δυνατότητα νὰ προβεῖ σὲ συστηματικὴ διδασχὴ ἐπὶ τῶν ἐπιστημανθεισῶν
λεπτῶν δογματικῶν διακρίσεων τῆς ὀρθοδόξου διδασκαλίας. Τὸ δομικὸ
σχῆμα διὰ τοῦ ὁποῖου ὁ συντάκτης τῆς Ἀκριβείας μεθοδεύει τὴν
εἰκαζομένην πρόθεσίν του ἐπικυρώνει τοῦ λόγου μας τὸ ἀσφαλές:

- ι) Ἀρχικὴ τοποθέτησις, στὴ συνάφεια τοῦ περὶ σημαδίων-πνευμάτων
θεωρητικοῦ λόγου του, κατὰ τὸ πέραν τῆς ἀπαριθμήσεως τῶν συγκε-
κριμένων τεσσάρων σημαδίων, δηλαδὴ ἀμέσως μετὰ τὴ μνεῖα τῶν
σημαδίων ἐλαφρὸν καὶ χαμηλὴ:

*«σκοπὸν γὰρ εἶχε ὁ ποιήσας τὰ σημάδια συντελεσθῆναι τὰ τέσσαρα
πνεύματα κατὰ τὸν ἀριθμὸν τῶν τεσσάρων στοιχείων· πυρός, ἀέρος,
ὕδατος καὶ γῆς. ὅτι καὶ πάντα χόρτον σπόριμον σπεῖρον σπέρμα,
ὃ ἐστὶν ἐπάνω τῆς γῆς. καὶ πᾶν ξύλον, ὃ ἔχει ἐν αὐτῷ καρπὸν
σπέρματος σπορίμου· καὶ πάντα τὰ θηρία τῆς γῆς· καὶ πάντα τὰ
πετεινὰ τοῦ οὐρανοῦ· καὶ πᾶν ἔρπετον ἐπὶ τῆς γῆς, ὃ ἔχει ἐν αὐτῷ
ψυχὴν ζωῆς, ἐκ τεσσάρων στοιχείων ἐδημιούργησεν ὁ Θεός. καὶ
ὁ ἄνθρωπος ἐντεῦθεν γέγονεν, πλὴν ζῶον λογικὸν ὀνομάζεται,
λέγεται δὲ κατ’ εἰκόνα Θεοῦ καὶ ὁμοίωσιν»⁷⁰.*

70. Ἀκριβεία, σ. 88⁴⁹⁸⁻⁵⁰⁶.

- ii) Ἐμβόλιμη ἐρώτηση τοῦ μαθητοῦ, τῆς ὁποίας ἔπεται ἡ ὡς ἄνω μακρὰ «θεολογική (καὶ δὴ «ἀγγελολογική») παρέκβαση» καὶ ἡ μετ' αὐτὴν σχετικὴ κοσμολογική, ἀνθρωπολογική καὶ χριστολογική διδαχὴ:

«Καὶ ὁ μαθητὴς· καὶ πῶς ὁ ἄγγελος οὐ λέγεται κατ' εἰκόνα Θεοῦ καὶ καθ' ὁμοίωσιν, καίτοι ἐστὶν ἀθάνατος, καὶ οὔτε τρέφεται· ὁ δὲ ἄνθρωπος ἐσθίει καὶ πίνει καὶ ἀποδνῆσκει;»⁷¹.

- iii) Κατάληξη τῆς ἀνωτέρω «θεολογικῆς ἐνότητος», διὰ τῆς ὁποίας ὁ λόγος ἐπιστρέφει στὴν ἀρχικὴ ἀναφορά, δηλαδὴ τὰ σημάδια-πνεύματα· ἐφ' ἑξῆς, μετὰ τὴν ὀλοκλήρωση τῶν σχολίων περὶ τοῦ σημαδίου χαμηλὴ (γεγονὸς ποὺ μᾶς συνδέει εὐθέως μὲ τὴν πρὸ τῆς παρεκβάσεως ἀναφορὰ τοῦ λόγου), συνεχίζεται ἡ ἐρμηνεία τῶν ὑπολοίπων σημαδίων καταβάσεως:

«ὥς εἶδεν τοίνυν ὁ ποιήσας τὰ σημάδια, ὅτι καὶ ὁ ἄνθρωπος καὶ πᾶσα πνοὴ καὶ πᾶσα κτίσις ἐξ αὐτῶν τῶν τεσσάρων ἐγένοντο, ἐποίησε καὶ τὰ πνεύματα τέσσαρα, περὶ ὧν καὶ πολλὴν τὴν ἐρμηνείαν ἐποίησάμεθα»⁷².

Ἀλλὰ καὶ ἀπὸ καθαρῶς μουσικολογικῆς ἐπόψεως κρινομένη, ἡ περὶ ἀγγέλων ἀναφορὰ στὸ συγκεκριμένο σημεῖο τῆς συγγραφῆς βοηθεῖ ἀποφασιστικῶς τὸν συντάκτη νὰ διδάξει –ἔστω καὶ «δι' ἐσόπτρου ἐν αἰνίγματι»⁷³– γιὰ τὰ ἐξῆς περὶ τῆς κατηγορίας τῶν σημαδίων-πνευμάτων βασικὰ δεδομένα· τὴν ἄυλη διάστασή τους («οἷόν τι πνεῦμα [...] κοῦφον καὶ διάπυρον καὶ θερμὸν καὶ τομώτατον καὶ ὀξύ»⁷⁴), τὴν φωνητικὴ ἀνωτερότητά τους («τὸ ἀνωφερὲς αὐτῶν καὶ πάσης ὑλικῆς ἐννοίας ἀπηλλαγμένον»⁷⁵), τὴν ἔντονη καὶ ἀπεριόριστη κινητικότητά τους («ἀεικίνητοι, αὐτεξούσιοι, ἀσώματοι [...] οὐ περιορίζονται δὲ ὑπὸ θυρῶν καὶ τειχῶν καὶ κλείδων καὶ σφραγίδων· ἀόριστοι γὰρ εἰσιν»⁷⁶) καί, τέλος, τὴν εἰς τύπον τῶν τεσσάρων στοιχείων τῆς φύσεως («γῆς,

71. Ἀκρίβεια, σ. 89⁵⁰⁷⁻⁵⁰⁹.

72. Ἀκρίβεια, σ. 96⁶³⁰⁻⁶³².

73. Α' Κορ., ιγ', 12.

74. Ἀκρίβεια, σ. 90^{523, 525-526}.

75. Ἀκρίβεια, σ. 90⁵²⁶⁻⁵²⁷.

76. Ἀκρίβεια, σ. 90⁵²⁸ καὶ σ. 92⁵⁵¹⁻⁵⁵³.

ὑδατος, ἀέρος καὶ πυρός»⁷⁷) δημιουργία τους καὶ ὡς ἐκ τούτου τὴν οἰκοδεν ἀποδοχὴ τῆς λειτουργίας τους, καθ' ὅτι «ἐκ τοῦ μὴ ὄντος εἰς τὸ εἶναι [...] διὰ τοῦ λόγου [...] ἐκτίσθησαν»⁷⁸.

Ἡ τελευταία δογματικὴ ἀπόφανση τοῦ συγγραφέως προδίδει, πιστεύουμε, καὶ μία πλέον πρακτικὴ παράμετρο τοῦ συλλογισμοῦ του. Ἀρκεῖ νὰ παρατηρήσουμε ὅτι ἡ περιγραφομένη ἐδῶ διδασκαλία ἀποτελεῖ οὐσιαστικῶς τὸ τελευταῖο ἐπιχειρήμα του ἔναντι τῶν –περὶ τοῦ συγκεκριμένου θέματος– ἀλλεπαλλήλων, ἐπωδύνως ὀχληρῶν, ἐρωτήσεων τοῦ ὑποτιθεμένου μαθητοῦ του⁷⁹, γιὰ νὰ διαπιστώσουμε ὅτι μέσῳ αὐτῆς ἐπιθυμεῖ, ἐνδεχομένως, νὰ ὑποδείξει στὸν οἰονδήποτε μαθητὴ ὅτι, ὅπως εὐστόχως σημείωσε παλαιότερα ἡ Δέσποινα Μαζαράκη, «οἱ μουσικοθεωρητικὲς ἀπόψεις τῆς παπαδικῆς καθιερώνονται, γι' αὐτὸ διαφυλάσσονται καὶ λατρεύονται μὲ τὴν ἴδια εὐλάβεια, ζήλο καὶ φανατισμό, ὅπως καὶ τὸ θρησκευτικὸ δόγμα»⁸⁰. Αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν παράμετρο ὑπογραμμίζει σαφῶς καὶ ἡ ἀκόλουθη «ἀφοπλιστικὴ» νουθεσία του: «νῦν δὲ κατὰ τὸν λόγον τοῦτον δέχου [...] καὶ μὴ ζήτηι πλέον· ὅτι ἐκεῖνος ὁ ποιήσας τὰ σημάδια οὐκ ἐποίησε ταῦτα ἀπλῶς καὶ ὡς ἔτυχεν, ἀλλὰ μετὰ πάσης προσοχῆς καὶ σοφίας, ὡς κατ' εἰκόνα Θεοῦ. ὅτι ὁ Θεὸς ὁ ἅγιος, ὡς ἔφησεν ὁ προφήτης: “Πάντα ἐν σοφίᾳ ἐποίησεν”. αὐτῷ πρέπει ἡ δόξα καὶ τὸ κράτος πάντοτε νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. ἀμήν»⁸¹.

δ. Ἐπιλεγόμενα

Ἐπιγραμματικῶς συμπεραίνουμε, ἐν κατακλείδι, ὅτι μὲ τὴν ὅλη τυπολογία τοῦ πονήματός του ὁ ἄδελφος θεωρητικογράφος τῆς Ἀκριβείας

77. Ἀκριβεία, σ. 96⁶²⁸ καὶ σ. 88⁵⁰⁰.

78. Ἀκριβεία, σ. 90^{522, 547}.

79. Τὸ σύνολο τῶν σχετικῶν μὲ τὰ σημάδια-πνεύματα (δηλαδή· κέντημα, ὑψηλή, ἐλαφρόν καὶ χαμηλή) ἐρωτήσεων τοῦ ἐμφανιζομένου στὴν Ἀκριβεία μαθητοῦ (στὶς ὁποῖες ἐδῶ προστίθενται κυρίως καὶ παρεμφερεῖς ἐρωτήσεις περὶ τοῦ σημαδίου τῶν δύο κεντημάτων), μπορεῖ ὁ ἐνδιαφερόμενος ἀναγνώστης νὰ παρακολουθήσει διεξερχόμενος τις ἀκόλουθες περικοπὲς τῆς συγκεκριμένης θεωρητικῆς συγγραφῆς: Ἀκριβεία, σσ. 70^{262, 270-272}, 76³⁵⁰⁻³⁵⁸, 78³⁷³⁻³⁷⁵, 80⁴¹⁴⁻⁴¹⁶, 82⁴³⁶⁻⁴³⁹, 86⁴⁷³⁻⁴⁷⁸, 88⁵⁰⁷⁻⁵⁰⁹.

80. Βλ. ΜΑΖΑΡΑΚΗ, *Μουσικὴ ἐρμηνεία Β'*, σ. 122.

81. Ἀκριβεία, σ. 86⁴⁸⁵⁻⁴⁹¹. Πρβλ. καὶ Ψαλμ. ργ', 24.

ὑποδεικνύει μυστικῶς τὴν οὐσία τῆς ψαλτικῆς τέχνης ἐπισημαίνει, δηλαδή, ἐμμέσως τὴν πεποίθησή του ὅτι οἱ διάκονοι τῆς μουσικῆς ἐπιστήμης, «οἱ τὰ Χερουβὶμ μυστικῶς εἰκονίζοντες καὶ τῇ ζωοποιῷ Τριάδι τὸν τρισάγιον ὕμνον προσάδοντες»⁸², πρέπει διὰ τῆς ψαλμωδήσεως καὶ τῆς ἐρμηνευτικῆς προσεγγίσεως τῶν σημαδίων τῆς ψαλτικῆς τέχνης νὰ ἀνάγονται, κατὰ Μάξιμον τὸν Ὁμολογητὴν, «ἀπὸ τῶν αἰτιατῶν εἰς τὰ αἷτια, τουτέστιν ἀπὸ τῶν αἰσθητῶν συμβόλων ἐπὶ τὰ νοητὰ καὶ νοερά· ἤγουν, ἀπὸ τῶν ἀτελεστέρων εἰς τὰ τελειότερα· οἷον, ἀπὸ τῶν τύπων ἐπὶ τὴν εἰκόνα· καὶ ἀπὸ ταύτης ἐπὶ τὴν ἀλήθειαν»⁸³.

82. Ἀρχὴ τοῦ Χερουβικοῦ ὕμνου.

83. Βλ. Μαξίμου τοῦ Ὁμολογητοῦ, «Σχόλια εἰς τὰ τοῦ ἁγίου Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου. Εἰς τὸ περὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱεραρχίας», P.G. 4, 137D.

Ἡ «Ἑρμηνεία εἰς τὴν Μουσικὴν», Παχωμίου μοναχοῦ τοῦ Ρουσάνου

Η ΒΡΑΧΕΙΑ ΘΕΩΡΗΤΙΚΗ ΠΡΑΓΜΑΤΕΙΑ ΤΟΥ ἸΣ' αἰῶνος, φερομένη συνήθως ὑπὸ τὸν τίτλον «Ἑρμηνεία σύντομος εἰς τὴν καθ' ἡμᾶς μουσικὴν Παχωμίου μοναχοῦ»¹, ἢ «Ἑρμηνεία εἰς τὴν μουσικὴν Παχωμίου μοναχοῦ»², παραδίδεται μέσῳ τεσσάρων –ὡς σήμερα γνωστῶν– χειρογράφων κωδίκων· ἐξ αὐτῶν, περισσότερο ἐνδιαφέρουν οἱ –ἀχρονολόγητες, δυστυχῶς– δύο βεβαιωμένες αὐτόγραφες τοῦ συντάκτου τῆς πραγματείας καταγραφές³, μὴ παραθεωρουμένης, πάντως, τῆς ἀξίας καὶ τῶν ὑφισταμένων ἐτέρων δύο χειρογράφων καταγραφῶν αὐτῆς⁴. Ἰδιαιτέρως ἀξιοπρόσεκτη εἶναι, ἀκόμη, ἡ περιορισμένη –ὅπως πρὸς τὸ παρόν, τοῦλάχιστον, ἐπισημάνθηκε– ἀνθολόγησις τμήματος μόνον τοῦ συνόλου τῆς συγγραφῆς σὲ πέντε ἐπιπροσθέτως μουσικοὺς κώδικες⁵. Τὸ ἔργο ἔχει ἤδη ἐκδοθεῖ τετράκις, κατὰ τὰ ἔτη, ἀντιστοίχως, 1893· ἀπὸ τὸν Παναγιώτη Γριτσάνη⁶,

1. Βλ. τὴν ἐπιγραφὴν τῆς πραγματείας στὸν κώδικα Marc. Gr. II 103, φ. 258^r.

2. Βλ. ὁμοίως τὴν ἐπιγραφὴν τῆς πραγματείας στοὺς κώδικες EBE 2771, φ. 233^v καὶ Ἰθήρων 1000, φ. 2^r.

3. Καταχωρίζονται στοὺς κώδικες Marc. Gr. II 103, φφ. 258^r-259^v καὶ EBE 2771, φφ. 233^r-236^v.

4. Καταχωρίζονται στοὺς κώδικες Ἰθήρων 1000, φφ. 2^r-4^v καὶ ἰδιωτικῆς συλλογῆς Δημητρίου Κοντογιώργη.

5. Βλ. τοὺς κώδικες Πατριαρχικῆς Βιβλιοθήκης Ἱεροσολύμων 332, φφ. 122^v-123^v, Ζωγράφου 120, φφ. 24^v-25^r, T. Severin 9, φ. 75^{r-v}, BKΨ 35/188α, φφ. 81^v-82^r καὶ MMA 18, φ. 59^{r-v}, ὅπου [ὑπὸ τὴν ἀναγραφὴν «Ἑρμηνεία Παχωμίου ἱερομονάχου περὶ φθορῶν»] παραδίδεται μόνον τὸ περὶ φθορῶν κεφάλαιο τῆς συγγραφῆς τοῦ Ρουσάνου.

6. Βλ. ΓΡΙΤΣΑΝΗ, Χειρόγραφα βυζαντινῆς μουσικῆς [ἐπὶ τοῦ παρόντος –καὶ παρὰ τὴν ἐπισταμένην ἔρευνά μας–, δὲν κατορθώσαμε, δυστυχῶς, νὰ ἐντοπίσουμε τὴν ἐν λόγῳ δημοσίευσιν].

1903· από τὸν Κ. Α. Ψάχο⁷, 1908· από τὸν ἀρχιμανδρίτη Ἰωάννη Βασιλικό⁸, καὶ 1938· από τὸν Ἐμμανουὴλ Βαμβουδάκη⁹. Πρέπει, πάντως, νὰ παρατηρηθεῖ ὅτι ἡ συγκεκριμένη ἀναλογία δὲν ὑποκρύπτει καὶ ἀρμονικὴ ἐκατέρωθεν διάδοση τοῦ συγκεκριμένου κειμένου. Ἡ χειρόγραφη παράδοση τῆς συγγραφῆς κρίνεται, ἀναμφιβόλως, πενιχρή· ἐὰν ἐξαιρεθοῦν οἱ δύο αὐτογράφες τοῦ Ρουσάνου καταγραφές τοῦ κειμένου, ἐμβολίμως λοιπὼν συγγραφήμάτων τοῦ ἰδίου¹⁰, ἀπομένουν δύο μόνον πλήρεις καταγραφές του, ἀπὸ ἀδύλους κωδικογράφους¹¹, καθὼς καὶ ἡ μετὰ παρέλευση ἱκανοῦ χρονικοῦ διαστήματος ἀποσπασματικὴ παράθεση συγκεκριμένης περικοπῆς του σὲ πέντε ἀκόμη μουσικοὺς κώδικες¹². Ἀντιθέτως, ἡ ἐντυπη

7. Βλ. ΨΑΧΟΥ, Ρουσάνος, σσ. 6-7.

8. Βλ. ΒΑΣΙΛΙΚΟΥ, Ρουσάνος, σσ. 139-143.

9. Βλ. ΒΑΜΒΟΥΔΑΚΗ, Συμβολή, σσ. 46-53.

10. Ἀναλυτικὴ περιγραφή τῶν περιεχομένων στοὺς συγκεκριμένους αὐτογράφους τοῦ Ρουσάνου κώδικες [EBE 2771 καὶ Marc. Gr. II 103] βλ. ἀντιστοίχως εἰς ΣΑΡΜΑΝΗ, Κώδικας EBE 2771, σσ. 179-195· καὶ ΜΙΟΝΙ, *Bibliothecae divi Marci Venetierum I*, pp. 308-312.

11. Πρόκειται γιὰ τοὺς προμνημονευθέντες κώδικες Ἰθέρων 1000 (τοῦ δευτέρου ἡμίσεος τοῦ ιζ' αἰῶνος· ἀναλυτικὴ περιγραφή τοῦ χειρογράφου βλ. εἰς ΣΤΑΘΗ, *Τὰ χειρόγραφα Γ'*, σσ. 907-909) καὶ ἰδιωτικῆς συλλογῆς Δημητρίου Κοντογιώργη (βλ. πανομοιότυπη δημοσίευση τοῦ χειρογράφου στὸν ἀκόλουθο διαδικτυακὸ τόπο: <http://www.analogion.com/forum/showthread.php?t=6012>).

12. Πρόκειται γιὰ τὰ ἐπισημανθέντα ἀνωτέρω χειρόγραφα· Πατριαρχικῆς Βιβλιοθήκης Ἱεροσολύμων 332 (τῶν μέσων τοῦ ιζ' αἰῶνος), Ζωγράφου 120 (τοῦ ιη' αἰῶνος) [τὸ τελευταῖο χειρόγραφο εἶναι ἀκαταλόγογράφητο· βλ. ἀναγραφή τῶν περιεχομένων του εἰς Ἀκριθεῖα, σσ. 36-37, ἀπ' ὅπου ἠρύσθη καὶ ἡ σχετικὴ πληροφορία· γιὰ τὸ πρῶτο χειρόγραφο βλ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΕΡΑΜΕΩΣ, *Ἱεροσολυμιτικὴ βιβλιοθήκη Α'*, σ. 376· εἰδικώτερη ἀναγραφή τῶν περιεχομένων τοῦ ἰδίου κώδικος βλ. καὶ στίς σσ. 29-30 τῆς μνημονευθείσης ἐκδόσεως τῆς Ἀκριθείας ἀμφότερα τὰ χειρόγραφα –ὡς περιέχοντα ἀποκλειστικὰ θεωρητικογραφήματα, μετὰ τῶν ὁποίων καὶ τίς ἰδιαιτέρως διαδεδομένες θεωρητικὲς συγγραφές Γαβριὴλ τοῦ ἱερομονάχου, Μανουὴλ τοῦ Χρυσάφη, τῆς «Ἀκριθείας» καὶ τοῦ ψευδο-Δαμασκηνοῦ–, ἔχουν κατ' ἐπανάληψιν χρησιμοποιηθεῖ στὴν ἑλληνικὴ καὶ κυρίως στὴ διεθνή μουσικολογικὴ ἔρευνα γιὰ τὴν ἐκδοση τῶν ἐπισημανθέντων κειμένων· παραπέμπουμε, ἐνδεικτικῶς, πρωτίστως μὲν στίς ὑπάρχουσες σχετικὲς κριτικὲς ἐκδόσεις (Γαβριήλ, σσ. 18, 26, 27, 28, 35, 118, 125. Χρυσάφη, σσ. 32, 33. Ἀκριθεῖα, σσ. 25, 26, 27, 29-30, 36-37, 39. Ἐρωταποκρίσεις, σσ. 22, 23, 27), δευτερευόντως δὲ σὲ παλαιότερα ἢ σὲ νεώτερα ὁμοειδῆ δημοσιεύματα (REBOURS, *Quelques manuscrits de musique byzantine*, pp. 299-309, 1-14. TARDO,

παράδοση τοῦ θεωρητικογραφήματος εἶναι ὅπωςδῆποτε ἐκτεταμένη· τὸ ἐν λόγῳ κείμενο (βοηθούσης πρὸς τοῦτο ἂφ' ἐνὸς μὲν τῆς ἐν γένει περὶ τὰ συγγράμματα Παχωμίου τοῦ Ρουσάνου ἐκδοτικῆς ἀδολεσχίας¹³, ἂφ' ἑτέρου δὲ τῆς βραχείας ἐκτάσεώς του) διήγειρε τὴ φιλολογικὴ περιέργεια ἢ τὸ μουσικολογικὸ ἐνδιαφέρον τῶν ἐξονομασθέντων ἐκδοτῶν αὐτοῦ. Τὸ σίγουρο, πάντως, εἶναι ὅτι οἱ ὑφιστάμενες ἐκδόσεις δὲν ἱκανοποιοῦν πλέον τὶς ἀνάγκες τῆς σύγχρονης μουσικολογικῆς ἐρεῦνης· σ' αὐτὲς διασώζεται μόνον τὸ φιλολογικὸ μέρος τῆς συγγραφῆς, παραλειπομένων τῶν ἐπισυναπτομένων στὸ θεωρητικογράφημα μουσικῶν παραδειγμάτων¹⁴, στοιχείων, δηλαδή, προφανέστατα ἀπαραιτήτων γιὰ τὴν ἀπρόσκοπτη κατανόηση τοῦ κειμένου. Ἐπιπροσθέτως, καὶ αὐτὴ ἡ φιλολογικὴ παράμετρος ἐμφανίζεται προβληματικὴ, μὲ τὴν παράδοση ποικίλων διαφορετικῶν γραφῶν ἢ μὲ τὴν ἐπιβολὴ αὐθαιρέτων διορθωτικῶν ἐπεμβάσεων¹⁵, ποὺ ὅπωςδῆποτε ἀπομακρύνουν τὸν νοῦ ἀπ' ὅσα πρωτογενῶς συνέγραψε ὁ Ρουσάνος, ἀλλοιώνοντας, κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον, τὸν ὅλο χαρακτήρα τοῦ συγκεκριμένου κειμένου. Γιὰ τοὺς λόγους αὐτοὺς, μία ἐκ νέου κριτικὴ

L' Antica Melurgia Bizantina, pp. 235-243. BAMBOΥΔΑΚΗ, ὅ.π., σσ. μζ', 1-34, 35-45, 46-53, 54-55. ΑΛΥΠΙΖΑΚΗ, *Ἡ ὀκταχμία*, σσ. 226-230. ΓΚΕΡΤΣΜΑΝ, *Τὸ θεωρητικὸν τῆς Πετροπόλεως*, σσ. 94, 213, 251, 348, 349, 377, 411-412, 418, 420, 610, 612-614, 617], T. Severin 9 (τοῦ ἔτους 1751, χφ. Θεοδώρου τοῦ ἐκ Βλαχίας· πληροφορία Nikolae Gheorghitiă), БКΨ 35/188α (τοῦ ἔτους 1781· αὐτοψία) καὶ MMA 18 (ἀρχὲς τοῦ 19^{ου} αἰῶνος· αὐτοψία).

13. Παρακάπτοντας τὴν εἰδικώτερη ἀπαρίθμηση τῶν ὑφισταμένων –παλαιότερων καὶ νεωτέρων– ἐκδόσεων ἔργων τοῦ Παχωμίου Ρουσάνου παραπέμπουμε τὸν ἐνδιαφερόμενο στὸ σχετικὸ μελέτημα τῆς ΚΟΛΟΒΟΪ, Βιβλιογραφία γιὰ τὸν Παχώμιο Ρουσάνο.

14. Νὰ σημειωθεῖ, πάντως, ὅτι κατὰ τὴν ὑπὸ τοῦ ἐφημερίου τῆς ἐν Βενετίᾳ Ὀρθοδόξου Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας ἀρχιμανδρίτου Ἰωάννου Βασιλικοῦ προμνημονευθεῖσα ἐκδοση τοῦ συγκεκριμένου κειμένου, τὰ ἐν λόγῳ μουσικὰ παραδείγματα παρατίθενται πανομοιότυπως (σὲ ἀνάριθμη σελίδα, τοποθετημένη μετὰξὺ τῶν σσ. 142-143), εἰλημένα ἐκ τοῦ κώδικος Marc. Gr. II 103.

15. Πρβλ. αἰφνης ὅσα σημειώνει ὁ BAMBOΥΔΑΚΗΣ, ὅ.π., σ. 46: «Τὸ κείμενον ὡς εὕρεσκειται ἐν τῇ “Φόρμιγγι” ἔχει ὡς καὶ τὰ προηγούμενα, πολλὰ σφάλερά κατὰ τε τὴν στίξιν καὶ τὸν λόγον. Διωρθώσαμεν κατὰ τὴν ἡμετέραν ἀντίληψιν τὰ κυριώτερα πρὸς εὐόδωσιν καὶ ἀποσαφήνισιν τοῦ νοήματος».

θεώρηση τῆς ἐν λόγῳ πραγματείας Παχωμίου τοῦ Ρουσάνου κρίθηκε ὄχι μόνον σκόπιμη ἀλλὰ καὶ ἐπιβεβλημένη¹⁶.

Πέρα τούτων, ὁ ὑποφαινόμενος δὲν διστάζει νὰ ὁμολογήσει ὅτι παραδίδει στὴ δημοσιότητα τὸ παρὸν κείμενο ὑπὸ τὸ βάρος ὀρισμένων ἐρωτημάτων, γιὰ τὰ ὁποῖα, δυστυχῶς, ἡ πενιχρότης ἢ καὶ ἡ σιωπὴ τῶν πηγῶν μᾶς περιορίζουν ἐπὶ τοῦ παρόντος στὴ διατύπωση εἰκασιῶν. Ἐν προκειμένῳ, τὰ κυριώτερα desiderata εἶναι δυνατόν νὰ συμπυκνωθοῦν σὲ δύο βασικὰ ἐρωτήματα:

- ❖ Πόθεν ἡ μουσικότητα τοῦ συντάκτου τῆς πραγματείας; καί
- ❖ Ποιὰ τὰ αἷτια καὶ ἡ ἐν γένει στοχοθεσία τῆς συγγραφῆς;

Γιὰ τὴ μουσικότητα Παχωμίου μοναχοῦ τοῦ Ρουσάνου ὑπάρχουν, βεβαίως, ἀπτὰ τεκμήρια· πέρα τῆς παρούσης θεωρητικῆς πραγματείας, κειμένου ἐξειδικευμένου μουσικολογικοῦ σχολιασμοῦ, εἶναι γνωστές εὐάριθμες μουσικὲς συνθέσεις τοῦ ἰδίου τοῦ Ρουσάνου, διασωθεῖσες, μάλιστα, δι' αὐτογράφων καταγραφῶν¹⁷. Ἐπιπροσθέτως, στὴν ἀγιορειτικὴ μονὴ τῶν Ἰβήρων ἐνετοπίσθη προσφάτως καὶ ἕτερο, αὐτόγραφο τοῦ Ρουσάνου,

16. Ἡ ἐκπονηθεῖσα σχετικὴ κριτικὴ ἐκδοσὴ τοῦ ἐξεταζομένου κειμένου θὰ προσφερθεῖ, σὺν Θεῷ, ἐν εὐθέτῳ καιρῷ, σὲ ἰδιαίτερη αὐτοτελεῖ ἐκδόσῃ.

17. Βλ. κώδικα Πατριαρχικῆς Βιβλιοθήκης Ἱεροσολύμων 344, φ.φ. 177^r-178^v, ὅπου ἀνθολογοῦνται τὰ τρία δοξαστικά (ἐσπερίων καὶ ἀποστίχων τοῦ ἐσπερινοῦ, καθὼς καὶ ἀποστίχων τοῦ ὁρθρου) τῆς ἀκολουθίας τῶν ἐν Στροφάσιν ἀναιρεθέντων ὁσίων πατέρων (συγκεκριμένως ὡς ἐξῆς: φ. 177^{r-v} [ἦχος] β' Ὡς ἐξ Αἰγύπτου τῆς πολισχιδοῦς // φ.φ. 177^v-178^r [ἦχος] γ' *Εὐφράνθητι ἔρημος* // φ. 178^{r-v} [ἦχος] πλ. β' *Ὅσοι πατέρες, οἱ καλῶς τὸν ἀγῶνα τελέσαντες*). Πρβλ. καὶ ΣΑΡΜΑΝΗ, *Ἀκολουθία*, σ. 267, ὑπόσημ. 12, ὅπου καὶ ἡ πρώτη ἐπισήμανση τοῦ πράγματος (μὲ ἐσφαλμένη, ὅμως, παραπομπὴ στὰ φ.φ. 166^r-176^v τοῦ συγκεκριμένου κώδικος). Τὰ ὡς ἄνω τρία μουσικὰ μέλη πρέπει σαφῶς νὰ ταυτισθοῦν πρὸς τὰ «στιχηρὰ τονισμένα ἕτερα», τὰ ὁποῖα ὁ ἴδιος ὁ Ρουσάνος μνημονεύει ἀορίστως σὲ κατάλογο τῶν ἔργων του (ὑπὸ τὸν τίτλο «τῶν τοῦ Παχωμίου λόγων πίναξ ὁδε»), καταχωρισμένο στὰ φ.φ. 283^r-284^v τοῦ κώδικος Marc. Gr. II 103 [βλ. πλήρη τὸν ἐν λόγῳ πίνακα, διορθωμένο καὶ ἐπηξημένο, στὶς σσ. 144-150 τῆς προμνημονευθεῖσης ἐκδόσεως τοῦ ΒΑΣΙΛΙΚΟῦ ἢ συγκεκριμένη πληροφορία στὴ σ. 150]· στὸν ἴδιο κατάλογο καταγράφονται, ἀορίστως καὶ πάλι, δύο ἐπιπροσθέτως μουσικὰ πονήματα τοῦ Ρουσάνου, ἓνα «καλοφωνικὸν εἰς τὸν ἅγιον Μελέτιον» καὶ ἓνα «τρισάγιον μετὰ μέλους», μελοποιήματα τὰ ὁποῖα –πρὸς τὸ παρὸν τοῦλάχιστον– δὲν ἔχουν, δυστυχῶς, ἐντοπισθεῖ

ἀμιγῶς μουσικὸ χειρόγραφο¹⁸. Παρὰ ταῦτα, τὸ περὶ τῶν μουσικῶν του καταβολῶν ἐρώτημα παραμένει ἀκόμη ἀναπάντητο. Ἰκανοὶ σταθμοὶ τῶν κατὰ καιροὺς ἀποδημιῶν του¹⁹ θὰ ἦταν δυνατὸν νὰ συνδεθοῦν πρὸς τὴν ἀναζητουμένη πηγὴ τῶν μουσικῶν του γνώσεων: αἴφνης, ἡ Κρήτη²⁰, ἡ Κύπρος²¹, ἡ Χίος²², ἡ Λέσβος²³, τὰ Ἱεροσόλυμα²⁴,

[σύντρεῖς οἱ ἐπισημανθεῖσαι συνδέσεις τοῦ Ρουσάνου μνημονεύονται (πάντοτε ἀορίστως) καὶ στὴ μελέτῃ τοῦ ΚΑΡΜΙΡΗ, *Ὁ Π. Ρουσάνος*, σ. 59, στὴν ἐνότητα «Λειτουργικαὶ καὶ μουσικαὶ συγγραφαὶ τοῦ Ρουσάνου»].

18. Πρόκειται γιὰ τὸν –κατὰ τὴν ἀρίθμηση ΛΑΜΠΡΟΥ, *Κατάλογος Β'*, σ. 251–κώδικα Ἰθήρων 1101, ἓνα ἀνυπόγραφο καὶ ἀχρόνιστο Εἰρμολόγιον· τὸ χειρόγραφο ταυτίζεται πρὸς τὸ «Εἰρμολόγιον τονισμένον περιέχον καὶ τινα τῆς Παπαδικῆς», τὸ ὁποῖο ὁ Ρουσάνος μνημονεύει ἀορίστως σὲ κατάλογο τῶν βιβλίων πού φιλοπόννησε κατὰ τὴν παραμονή του στὴ μονὴ τῶν Ἰθήρων (: «Τὰ γραφέντα παρ' ἡμῶν βιβλία ἐν τῇ τῶν Ἰθήρων εὐαγεστάτῃ μονῇ»), καταχωρισμένο ἐν τέλει τοῦ αὐτογράφου του κώδικος Ἰθήρων 593 (βλ. σχετικῶς στὸν ἀνωτέρω κατάλογο ΛΑΜΠΡΟΥ, σσ. 179–180· πρὸ βλ. καὶ τὸ μνημονευθὲν ἔργο τοῦ ΚΑΡΜΙΡΗ, σ. 8). Ἡ ἐν λόγω ταύτιση καὶ ἡ ἀπόδοση τοῦ συγκεκριμένου κώδικος στὴ γραφίδα τοῦ Ρουσάνου ὀφείλεται στὸν ΧΡΥΣΟΧΟΪΔΗ, *Ὁ Παχώμιος Ρουσάνος* στὸν Ἄθω, σ. 207.

19. Συγκεντρωτικὴ ἔκθεσις τῶν πολλαχρῶς περιπλανήσεων τοῦ Ρουσάνου, ὑπομνηματισμένη διὰ τῆς σχετικῆς βιβλιογραφίας, βλ. στὴν ἐργασία τοῦ ΣΕΡΓΗ, *Παχώμιος Ρουσάνος*, σσ. 26–30.

20. Γενικῶς γιὰ τὴ μουσικὴ παράδοσις τῆς Κρήτης βλ. ΑΒΟΥΡΗ, *Κρητικὴ ἐκκλησιαστικὴ μουσικὴ*. ΑΜΑΡΓΙΑΝΑΚΗ, *Κρητικὴ μουσικὴ*. ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΗ, *Ἡ παιδεία καὶ ἡ μουσικὴ στὴν Κρήτη*. ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΗ, *Ἡ μουσικὴ στὴν Κρήτη*. ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἡ ἀνδηρὸς τῆς ψαλτικῆς τέχνης στὴν Κρήτη*.

21. Γενικῶς γιὰ τὴ μουσικὴ παράδοσις τῆς Κύπρου βλ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΛΟΥ, *Ἡ Κύπρος καὶ ἡ βυζαντινὴ μουσικὴ παράδοσις*. JAKOVljević, *Cypriot musicians and copyists of byzantine musical manuscripts* [= JAKOVljević, *Κύπριοι μελωδοί, ὕμνογράφοι καὶ ἀντιγραφεῖς τῶν βυζαντινῶν μουσικῶν χειρογράφων*]. JAKOVljević, *Byzantine melodoi-hymnographers in Machairas Ms A.4*.

22. Γιὰ τὴν ὁψιμὴ μουσικὴ παράδοσις τῆς Χίου βλ. ΣΤΡΟΥΜΠΑΚΗ, *Ἡ διδασκαλία τῆς ἐκκλησιαστικῆς βυζαντινῆς μουσικῆς στὴ Χίο*.

23. Γενικῶς γιὰ τὴ λεσβιακὴ μουσικὴ παράδοσις πρὸ βλ. ΧΑΤΖΗΓΙΑΚΟΥΜΗ, *Μουσικὰ Χειρόγραφα Τουρκοκρατίας*, σσ. 10–12, 15. Χρήσιμο εἶναι, ἀκόμη, τὸ ἄρθρο τοῦ ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Τραγούδια θρησκευτικοῦ περιεχομένου καὶ βυζαντινὴ μουσικὴ*.

24. Ἀπὸ τὸν ἀμνηστὸ τόσο τῆς ἐλληνικῆς ὅσο καὶ τῆς διεθνoῦς μουσικολογικῆς παραγωγῆς ἐλλείπει, δυστυχῶς, ὅχι μόνον μία συγκεντρωτικὴ μελέτη γιὰ τὴν ἱεροσολυμιτικὴ μουσικὴ παράδοσις ἀλλὰ καὶ εἰδικώτερες ἐπὶ μέρους βιβλιογραφικῆς ἀναφορῆς ἐπὶ τοῦ παρόντος, ὁ ἐνδιαφερόμενος μπορεῖ νὰ σχηματίσει μιὰν πρώτη εἰ-

ἡ Κωνσταντινούπολις²⁵ καὶ κυριώτατα τὸ Ἅγιον Ὅρος²⁶, ἀποτελοῦν –δι-
αχρονικῶς ἀλλὰ καὶ κατὰ τὴν ἐποχὴ δράσεως τοῦ Ρουσάνου– γνωστὲς
μουσικὲς ἐστίες ὁργανωμένης ψαλτικῆς διδασκαλίας, τόπους ποὺ ἀναμ-
φιβόλως ἀνέδειξαν ἢ φιλοξένησαν περιώνυμους μουσικοδιδασκάλους. Πάν-
τως, εὐάριθμες μουσικοῦ χαρακτήρος πληροφορίες, ἀλειτουργικές ἐμμέσως
ἀπὸ τὰ συγγράμματα τοῦ Ρουσάνου, μᾶλλον ὁδηγοῦν στὴν παραδοχὴ προ-
γενέστερης μουσικῆς ἐκπαιδεύσεώς του· χαρακτηριστικὲς εἶναι, ἐν προ-
κειμένῳ, οἱ ὑποδείξεις του («παρηγγυώμην ὡς δεῖ ψάλλειν» σημειώνει
ὁ ἴδιος) πρὸς τοὺς ἐν Λέσβῳ Ἀγαλλιανούς Ἰγνάτιο καὶ Μεθόδιο, τοὺς
«συγκεχυμένως ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ ψάλλοντας καὶ ἀτάκτως βοῶντας»²⁷, οἱ

κόνια γιὰ τὰ ἀποκείμενα στὸν εὐρύτερο γεωγραφικὸ χώρο τῶν Ἱεροσολύμων μουσικὰ
χειρόγραφα διεξερχόμενος τὸν σχετικὸ πεντάτομο κατάλογο τοῦ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ-
ΚΕΡΑΜΕΩΣ, *Ἱεροσολυμιτικὴ βιβλιοθήκη Α'-Ε'*. Πρὸβλ. ὁμοίως ΚΟΙΚΥΛΙΔΟΥ, *Κατάλοιπα
χειρογράφων ἱεροσολυμιτικῆς βιβλιοθήκης*.

25. Πτυχὲς τῆς κωνσταντινοπολιτικῆς μουσικῆς παραδόσεως θίγονται σὲ μεγάλο
ποσοστὸ τῶν παλαιότερων καὶ τῶν συγχρόνων μουσικολογικῶν μελετημάτων ὥστόσο,
ἐλλείπει, καὶ γιὰ τὴν παρούσα περίπτωσι, ἡ ἐπιθυμητὴ συγκεντρωτικὴ μελέτη.
Πρὸς τὸ παρὸν παραπέμπουμε, ἐνδεικτικῶς, στὸ ἄρθρο τοῦ ΑΛΥΓΙΖΑΚΗ, Ἡ συμβολὴ
τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου στὴν ἔρευνα καὶ τὴ διδασκαλίᾳ τῆς ἐκκλησιαστικῆς
μουσικῆς.

26. Γιὰ τὴν ἀγιορειτικὴ ψαλτικὴ παράδοσι ὑπάρχει μιὰ σειρὰ μελετημάτων τοῦ
Γρ. Θ. Στάθης ἀποφύγοντας ἐδῶ τὴ συσσώρευσι πληθώρας σχετικῶν βιβλιογραφικῶν
ἐνδείξεων, παραπέμπουμε τὸν ἐνδιαφερόμενο στὴν ἐργασία τοῦ ΧΑΛΔΑΙΑΚΗ, Ἔργο-
γραφία Γρηγορίου Θ. Στάθης, σσ. 99-201, συγκεκριμένως δὲ στὰ ὑπὸ τοὺς ἀριθμοὺς 1, 2,
3, 19, 66, 80, 110, 113, 114, 117, 132, 139, 147, 168, 171, 174, 191, 210, 219, 241,
284, 289, 304, 404, 408, 413, 415, 423, 426, 427, ἐπισημαινόμενα ἐκεῖ δημοσιεύματα.
Ἐπιπροσθέτως βλ. καὶ τὰ ἀκόλουθα νεώτερα δημοσιεύματα τοῦ ΣΤΑΘΗ: Τῆς ψαλτικῆς
διάσωσης, χεῖρες, Ἅγιον Ὅρος. Χειρόγραφα βυζαντινῆς μουσικῆς [στὴν ἴδια ἐκδόσι
πρὸβλ. καὶ τὰ ἄρθρα τοῦ ΑΜΦΙΛΟΧΙΟΥ, Δοχειαρίτες μουσικοδιδασκαλοὶ καὶ ἱεροψάλτες
ἀπὸ τὸν 17^ο μέχρι τὰ μέσα τοῦ 18^ο αἰῶνα· καὶ: Μουσικὸ Ἐπίμετρο]. Μουσικὰ χειρόγραφα
τοῦ Ἁγίου Ὁρους τῆς ἐποχῆς τῶν Παλαιολόγων. Πάλιν ἐξ Ὁρους πρὸβλ. καὶ: PANAGI-
OTIDES, Manuscripts of Mt. Athos. Ἐπίσης, περὶ τῆς ἐν Ἀγίῳ Ὁρει ρουμανικῆς ψαλτικῆς
παραδόσεως, βλ. τοὺς ρουμανιστὴ γραμμένους καταλόγους μουσικῶν χειρογράφων τῶν
BARBU-BUKUR, *Manuscrisele muzicale românești de la Muntele Athos* καὶ VASILE,
Tezaur 1.

27. Βλ. ΡΟΥΣΑΝΟΥ, Ἰγνατίῳ Ἀντίσσης, σ. 683. Πρὸβλ. ἐδῶ καὶ ὅσα μὲ ἄκρως
ἐπιτιμητικὸ ὕφος καταγράφει ὁ ΡΟΥΣΑΝΟΣ, Τῇ ἐν Κωνσταντινουπόλει ἀγιωτάτῃ
μεγάλῃ Ἐκκλησίᾳ, σ. 168, ὅπου πληροφορεῖ «...ὅτι ἐστὶ τις μοναχὸς ἐκ τῆς κομποπόλεως

νουθεσίες του στους σταυρονικητιανούς περί τῆς ἀπὸ δύο χορῶν ψαλμωδῆσεως τῶν στιχηρῶν, «ὅτι οἱ τούτου ἀντιποιοῦμενοι, ἀγροῖκοι καὶ ἄμουσοι εἷς τε τὴν γραφὴν καὶ τὰ μέλη»²⁸, ἀκόμη καὶ πλήρης ἡ συγγραφή του γιὰ «τὰ παρὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴν τάξιν τε καὶ ἀκολουθίαν γενόμενα ἐν τισι τῶν μονῶν, καὶ μάλιστα τοῦ Ἁγίου Ὁρους»²⁹. Ἀπὸ προσεκτικότερης ἐκτίμησης τοῦ πράγματος, φαίνεται πολὺ πιθανὸ τὸ ἐνδεχόμενον νὰ μυήθηκε στὴν ψαλτικὴ τέχνη κατὰ τὴν περίοδο τῆς παραμονῆς του στὴ Ζάκυνθο³⁰. Εἶναι γεγονὸς ὅτι τὴ συγκεκριμένη ἐποχὴ δὲν μαρτυρεῖται

Μελενίκου, Ματθαῖος αὐτῷ ὄνομα, ὃς διὰ τὴν οἰκείαν δυστροπίαν καὶ ὑπερηφάνιαν μῆνας δύο ἢ καὶ τρεῖς ποιῶν ἐν ἐκάστῳ μοναστηρίῳ [...] περιῖει ἀπατῶν τοὺς ἀπλουστέρους τῶν κοσμικῶν [...] μουσικὸν ἀλλὰ δὴ ποιῶν ἑαυτὸν καὶ διδάσκαλον, ὁ ὄντως ἄμουσος καὶ ἀδίδακτος...». Περαιτέρω σχολιασμὸ τῆς παρούσης ὑποθέσεως βλ. καὶ στὴν ἐργασία τοῦ ΠΙΤΣΑΚΗ, Ζητήματα κανονικοῦ δικαίου στὸν Παχώμιο Ρουσάνο, σσ. 562-563.

28. Βλ. ΡΟΥΣΑΝΟΥ, Τοῖς ἐν τῇ μονῇ τοῦ Σταυρονικήτα, σ. 680. Ὁμοειδεῖς ἐπιστημάνσεις ἐντοπιζοῦνται καὶ στὸ ΡΟΥΣΑΝΟΥ, Περὶ τῆς ἐκ τῶν Γραφῶν ὠφελείας, σσ. 60-61, ὅπου καὶ ἡ ἀκόλουθη χαρακτηριστικὴ περικοπή: «...Ἐχόμενον οὖν ἐστὶν εἰπεῖν περὶ εὐχῆς καὶ ψαλμωδίας [...] Περὶ δὲ ψαλμωδίας καὶ ὕμνων πνευματικῶν καὶ ἐκ τῆς κοσμικῆς ὥδης συνιδεῖν ἐστὶν αὐτῶν τὸ ὠφέλιμον· εἰ γὰρ τοῖς ἄδουσιν αὐτοῖς οἱ ἐν κόσμῳ ἄρχοντες παρέχουσι μισθοὺς, πολλῶ μᾶλλον ὁ Θεὸς φιλόδωρος ὢν. Πλήν μάρτυρες καὶ τῆς Γραφῆς ἀξιοχρεῶ, Μωυσῆς καὶ Δαυὶδ καὶ Σολομῶν καὶ ἄλλοι ὅσοι ἦσαν ὥδᾳ τῷ Κυρίῳ πῶς δὲ ἰδίως καὶ πῶς μετὰ πλήθους ἐξ αὐτῶν ἐστὶ μαθεῖν. Καὶ οὐ μόνον περὶ ψαλμωδίας, ἀλλὰ καὶ τῆς λοιπῆς τοῦ ναοῦ ὑπηρεσίας, τοὺς γὰρ λευίτας διετάξαντο τοὺς μὲν εἰς τήνδε τὴν ὑπουργίαν, τοὺς δὲ εἰς τήνδε· ἐν δὲ τῇ ψαλμωδίᾳ διαφόρους χοροστασίας ἀνάδειξαν, ἐκ διαδοχῆς ψαλλούσας, διὰ τὸ κουφίζειν ἀλλήλων τὸν πόνον καὶ πάντας εὐφραίνεισθαι τὴν ἐν Κυρίῳ εὐφροσύνην καὶ μὴ ἀκηδιᾶν. Οὐ μόνον δέ, ἀλλὰ καὶ ἄγγελοι παρὰ τῷ Ἡσαΐᾳ τὴν εὐταξίαν ἡμῖν ὑποσημαίνουσι τῆς Ἐκκλησίας, οὐ πάντες ὁμοῦ, οὐδ' οἱ μὲν κράζοντες τὸν ὕμνον, οἱ δ' οὐ, ἀλλ' ἕτερος πρὸς τὸν ἕτερον, ὥσαντι ἕτερος τοῦ ἐτέρου δεόμενος ἐν τῷ ὕμνῳ, καὶ μέτρα ἡμῖν ὑποδεικνύντες τῆς ψαλμωδίας κύκλῳ ἐστώτες περὶ τὸν θεῖον θρόνον μετὰ δέους καὶ θάμβους, μὴ ἐνδεν κάκειθεν ὀρώντες ἢ μεταβαίνοντες, ὥς ἡμεῖς ἀτακτοῦμεν ἐν τῷ θείῳ τεμένει...» [πρὸ βλ. καὶ ΛΑΜΨΙΔΟΥ, Παχώμιος Ρουσάνος, σ. 392].

29. Βλ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΕΡΑΜΕΩΣ, Λειτουργικὴ συγγραφή τοῦ Παχωμίου Ρουσάνου, σσ. 236-240 [παρὰ τὴν ἐπισταμένη ἐρευνά μας δὲν κατορθώσαμε, δυστυχῶς, νὰ συμβουλευθούμε δι' αὐτοψίας τὴ συγκεκριμένη δημοσίευση].

30. Ἐλλείπουν, δυστυχῶς, ἀσφαλῆ χρονολογικὰ δεδομένα γιὰ τὸ ἀκριβὲς διάστημα παραμονῆς τοῦ Ρουσάνου στὴ Ζάκυνθο. Τὸ σίγουρο εἶναι, πάντως, ὅτι κατὰ τὸ ἔτος 1536 εἶχε ἤδη ἀναχωρήσει ἀπὸ τὸ νησί καὶ εὕρισκετο στὸ Ἅγιον Ὄρος· βλ. σχετικῶς ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, Παλαιογραφικὰ καὶ Μεταβυζαντινὰ Γ', σ. 72. Πρὸ βλ. ἐπιπροσθέτως καὶ ΜΟΥΣΟΥΡΑ, Αἱ μοναὶ Στροφάδων καὶ ἁγίου Γεωργίου τῶν Κρημνῶν Ζακύνθου,

στό νησί ιδιαίτερη μουσική δραστηριότητα ή παρουσία έχει έπωνύμων διδασκάλων³¹, όμως ή χρονολογία 1529 που σημειώνεται στον αυτόγραφο του Ρουσάνου κώδικα EBE 2771³², όπου καταχωρίζεται και ή υπό εξέταση μουσική συγγραφή του, μάλλον ύποδεικνύει τὸ συγκεκριμένο ἔτος ὡς χρονικὸ *terminus ante quem* γιὰ τὴ σύνταξη τῆς πραγματείας³³. Ἐὰν αὐτὴ ή εἰκασία ἀληθεύει, προκύπτει ἐκπληκτικὸ, ὄντως, συμπέρασμα· σὲ ἡλικία εἴκοσι ἐνὸς ἐτῶν ὁ Παχώμιος ἦταν ἐγκρατὴς μιᾶς μεμαρτυρημένως ἀπαιτούσης μακροχρόνια συστηματικῆς σπουδῆ τέχνης³⁴,

σσ. 193-196· αὐτόθι (στὶς σσ. 196 καὶ 206) σχολιάζεται καὶ τὸ ἐνδεχόμενο πιθανῆς ἐπανόδου τοῦ Ρουσάνου στὴ Ζάκυνθο.

31. Στὴν περίπτωση τῆς Ζακύνθου –ἐξ ὧσων, τοῦλάχιστον, γνωρίζουμε– οἱ πηγαιῖες ἢ οἱ βιβλιογραφικὲς μουσικολογικὲς μαρτυρίες γιὰ τὴν ἐν προκειμένῳ ἐξεταζομένη χρονικὴ περίοδο ἐλλείπουν παντελῶς. Σχετικὲς πληροφορίες καταγράφονται μόνον γιὰ τὴ μεταγενέστερη μουσικὴ παράδοση τοῦ νησιοῦ· βλ. ἐνδεικτικῶς, ἀπὸ τὶς παλαιότερες, ἐλάσσονες πλὴν χρησιμότητες, βιβλιογραφικὲς ἀναφορές, τὶς ἀκόλουθες μελέτες: GRITZANH, Περὶ τῆς ἐν Ζακύνθῳ τετραφώνου μουσικῆς. ΔΕ ΒΙΑΖΗ, Κρητικὴ ψαλμωδία ἐν Ζακύνθῳ. ΚΑΠΑΝΔΡΙΤΗ, Περὶ τοῦ ζακυνθίου ὕφους. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, Ζακυνθία ἐκκλησιαστικὴ μουσικὴ. ΑΒΟΥΡΗ, Ζακυνθινὴ ἐκκλησιαστικὴ μουσικὴ. Ἀπὸ τὰ πλέον πρόσφατα μελετήματα βλ. ΔΡΑΓΟΥΜΗ, Πρόσφατες ἐρευνες στὴ Ζάκυνθο γιὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴ τῆς μουσικῆς. ΔΡΑΓΟΥΜΗ, Παρατηρήσεις γιὰ τὴν τροπικὴ δομὴ τῶν ὁκτῶ ἀναστασίμων ἀπολυτικίων τῆς Ζακύνθου. ΔΡΑΓΟΥΜΗ, Μία περίπτωση ἐπιβίωσης βυζαντινῶν μελωδικῶν στοιχείων σ' ἓνα πασχαλινὸ τροπάριο ἀπὸ τὴ Ζάκυνθο. ΔΡΑΓΟΥΜΗ, Ἡ μουσικὴ παράδοση τῆς Ζακυνθινῆς Ἐκκλησίας, ὅπου συγκεντρώνεται καὶ λοιπὴ σχετικὴ βιβλιογραφία. Ἀκόμη μεταγενέστερη ὁμοειδῆ βιβλιογραφικὴ μνεία συνιστᾷ τὸ ἄρθρο τοῦ ΓΙΑΤΡΑ, Ζακυνθινὴ ἐκκλησιαστικὴ μουσικὴ. Βλ. τώρα καὶ ΜΑΚΡΗ, Ἡ σημειογραφία τῆς νέας μεθόδου στὴν ἐπτανήσιακὴ ψαλτικὴ. ΜΑΚΡΗ, Ἄγνωστα τεκμήρια τῆς ζακυνθινῆς ψαλτικῆς. ΜΑΚΡΗ, Ἡ παραδοσιακὴ ἐκκλησιαστικὴ μουσικὴ τῶν Ἐπτανήσων, σσ. 51-56.

32. Βλ. EBE 2771, φ. 286^ν: *ἀφ' ἧς μηνὶ Ἰουλίῳ λα' ἡμέρᾳ σαββάτῳ* (παραπλεύρως τοῦ ἰδίου φύλλου, στὴν ἀριστερὴ ὥσ τοῦ χειρογράφου, σημειώνεται ἐπιπροσθέτως ή ἀπὸ κτίσεως κόσμου χρονολογία: *Ως*, ή ὁποία, πάντως, προκειμένου νὰ ἀνταποκριθεῖ ὄντως στὴν ἀπὸ Χριστοῦ γεννήσεως ἀντίστοιχη πρέπει νὰ διορθωθεῖ σέ: *Ως*). Πρὸβλ. καὶ ΣΑΡΜΑΝΗ, Κώδικας EBE 2771, σ. 191 (ὅπου ἐπισημαίνεται μόνον ή πρώτη χρονολογία).

33. Πρὸβλ. καὶ ΜΟΥΣΟΥΡΑ, ὁ.π., σσ. 194-195 καὶ 205.

34. Γιὰ τὸ μακροχρόνιον τῆς μαθητείας στὴν ψαλτικὴ τέχνη [τὸ ὅποιο χαρακτηριστικῶς περιγράφουν καὶ οἱ πρῶτοι στίχοι τοῦ ποιήματος γνωστῆς «νουθεσίας τῶν μελλόντων μαθεῖν τὴν ἐπιστήμην τῆς μουσικῆς» Ὁ θέλων μουσικὴν μαθεῖν καὶ θέλων ἐπαινεῖσθαι, θέλει πολλὰς ὑπομονὰς, θέλει πολλὰς ἡμέρας...] βλ. προχέριως ὅσα

γνωριζόμενος όχι μόνον ως πρακτικός αλλά και ως θεωρητικός θεράπων τῆς μουσικῆς ἐπιστήμης. Ταυτοχρόνως, ἰδιαίτερος διδακτικὴ εἶναι ἡ ἐν ἐπιγνώσει ἀποστασιοποίησή του ἀπὸ ὁποιαδήποτε ἀπολυτοποίηση τῆς αὐτῆς τέχνης· τὸ ὑποδηλώνει ὁ ἴδιος σὲ φερώνυμο σύγγραμμά του³⁵, ὅταν στὸ ἐρώτημα: «Πῶς τινες τῶν πατέρων ἐπιτρέπουν ἡμῖν τὸ ἄσμα τῶν τροπαρίων, τινὲς δ' αὖ κωλύουσιν ὡς ἀσύμφορον καὶ κοσμικόν;», ἀπαντᾷ ὡς ἑξῆς: «Καὶ τοῦτο κατὰ τὴν ἐκάστου πολιτείαν καὶ ἕξιν ἀρμόδιον. Πρὸς γὰρ τὰς ἄλλας ἀρετάς, οἷον ἀνάγνωσιν, προσευχὴν ἀρέμβαστον καὶ τὰς ὡσαύτως ἐχούσας, ἐλλιπὲς μὲν ἐστίν, ἀλλ' ὅμως χρήσιμον, ὥσπερ καὶ τὸ γάλα πρὸς τὴν ἀτελὴ τῶν βρεφῶν ἡλικίαν, τῶν μὴ δυναμένων ἐσθίειν στερεὰν τροφήν. Δεῖ δὲ μὴ διὰ παντός κεχερῆσθαι τῷ ἄσματι, ἀλλ' ἐκ διαλείμματος· τὸ γὰρ συνεχὲς σκότῳσιν καὶ ἀηδίαν ποιεῖ. Τὰ δὲ τερετίσματα καὶ τὰ τούτοις ὅμοια παντελῶς ἀπηγόρευται, ὡς θρυπτικά»³⁶. Αὐτὴ ἡ, ἐκ μέρους ἐνὸς εἰδήμονος τῆς ψαλτικῆς, τοποθέτηση καταξιώνει τὸν Ρουσάνο ὡς ὥριμο καὶ νηφάλιο μουσικὸ ἄνδρα, μὲ ὑψηλὸ κριτήριον πνευματικῆς σοφίας καὶ συνέσεως· ἄλλωστε, ἀκριβῶς αὐτὴ ἡ μετάβασις ἀπὸ τὴν ἀρμονία τῆς μουσικῆς στὴν πολυσημία τῆς σιωπῆς³⁷, μαρτυρεῖ μετὰταξὴ ἀπὸ τὴν τάξιν τῶν «γαλακτοτροφουμένων» σ' ἐκείνη «τῶν τελείων, τῶν διὰ τὴν ἕξιν τὰ αἰσθητήρια γεγυμνασμένα ἐχόντων»³⁸.

Σχετικῶς μὲ τὰ αἷτια καὶ τὴν προοπτικὴ τῆς παρούσης συγγραφῆς μόνον σὲ εἰκοτολογίες μποροῦμε νὰ ἐπιδοθούμε. Προβάλλει, ἐν πρώτοις, τὸ ἐνδεχόμενον νὰ πρόκειται περὶ συστηματοποιημένης καταγραφῆς μουσικῶν σημειώσεων τοῦ Ρουσάνου, ὅπως αὐτὲς προέκυψαν κατὰ τὴ προσωπικὴ του ἐργώδη προσπάθεια γιὰ ἐκμάθησιν τῆς ψαλτικῆς τέχνης· ὅμως, μετὰξὺ ἄλλων, ὁ γενικώτερος διδακτικὸς χαρακτήρας τοῦ κειμένου, ἡ ὁργανωμένη κατάταξις τῆς ὕλης ἢ ἡ, περιορισμένη ἔστω, διάδοσις τῆς συγκεκριμένης πραγματείας στρέφουν, δευτερευόντως, τὴ

σημειώνει ὁ ΨΑΧΟΣ, *Ἡ παρασημαντικὴ*, κυρίως στὸ δεύτερον μέρος τῆς ἐργασίας καὶ ἰδίως στίς σσ. 203-212, 235-248. Πρβλ. ὁμοίως καὶ τὴ μελέτη τοῦ ΣΤΑΘΗ, *Ἡ παλαιὰ βυζαντινὴ σημειογραφία*.

35. Βλ. ΡΟΥΣΑΝΟΥ, *Ἐρωταποκρίσεις ἢ λύσεις διάφοροι*.

36. Αὐτόθι [«Ἐρωταποκρίσεις Ζ'»], σ. 280.

37. Γενικῶς περὶ τῆς σημασίας τῆς σιωπῆς στὴ μουσικὴ πρβλ. καὶ ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Ὁ θρῶς τοῦ δέρατος*.

38. *Ἐβρ.* ε', 12-14.

σκέψη πρὸς τὴν ἐκδοχὴ τοῦ προορισμένου γιὰ ὑποβοήθηση τῆς ψαλτικῆς μαθησιακῆς διαδικασίας θεωρητικοῦ ἐγχειριδίου. Καθίσταται σαφές, ἤδη ἀπὸ τὸ προοίμιο τοῦ κειμένου, ὅτι ἡ πραγματεία ἀπευθύνεται πρὸς «τόν βουλόμενον σὺν Θεῷ ἐν καταλήψει γενέσθαι τῆς μουσικῆς»³⁹, ἐνῶ καὶ ἐν κατακλειδί ἐπισημαίνονται οἱ «ἐλλείψεις» τοῦ ἐγχειριδίου, δηλαδή ἡ ἀπουσία σχολίων «περὶ [...] τῶν σχημάτων τῶν φωνῶν, τοῦ τε καλλωπισμοῦ καὶ τῆς χειρονομίας αὐτῶν, καὶ ἐκ τῆς τῶν σημαδίων προσηγορίας καὶ συνδέσεως»⁴⁰. Κοντολογίς, δηλώνεται ὑπευθύνως ὅτι δὲν πρόκειται περὶ πλήρους θεωρητικοῦ τῆς μουσικῆς ἀλλὰ περὶ ἀπλῆς ἐπὶ μέρους ἐρμηνείας· ἡ σχετικὴ καταληκτικῆρια ἀποστροφή τοῦ Ρουσάνου εἶναι εὐγλωττη: «ταῦτα ὡς ἐν συντόμῳ διήλθομεν, χαριζόμενοι τοῖς εἰσαγωγικοῖς καὶ τῇ τέχνῃ· ὁ δὲ Κύριος τοῖς ἐμπόνως ζητοῦσι καὶ δι' αὐτὸν χρούουσιν, ἀνοίξειε θύραν γνώσεως, καὶ δωριεῖται κατὰ τὸ αἵτημα»⁴¹. Βάσει αὐτῶν τῶν παρατηρήσεων, εἶναι πλεόν προφανῆ ὅχι μόνον τὰ αἵτια τῆς συγγραφῆς ἀλλὰ καὶ ἡ ἐν γένει λειτουργικότητα τοῦ ἐξεταζομένου κειμένου· ἰδιαίτερος ἡ τελευταία παράμετρος, ἡ λειτουργικὴ δηλαδή διάσταση τῆς ἐν λόγῳ «ἐρμηνείας εἰς τὴν μουσικὴν», δὲν θὰ ἦταν, ἴσως, ἄστοχο νὰ συσχετισθεῖ πρὸς τὴν ἀσφαλῶς μεμαρτυρημένη διδακτικὴ δραστηριότητα τοῦ Παχωμίου στὴ Λέσβο, στὸ σχολεῖο τῆς μονῆς Λειμῶνος⁴². Εἶναι, μάλιστα, γνωστὸ ὅτι στὸ συγκεκριμένο σχολεῖο ἐκτὸς τῶν μοναχῶν φοιτοῦσαν καὶ μικρὰ παιδιὰ⁴³, παράλληλα δὲ ὑφίστατο καὶ φροντιστήριο μοναζουσῶν, «εἴνα σπουδάζωσιν εἰς γράμματα, καὶ διδάσκωνται μουσικὴν»⁴⁴. Τὸ γεγονὸς πρέπει νὰ ὑπογραμμισθεῖ

39. Οἱ ἐν συνεχείᾳ παρατιθέμενες περικοπὲς τῆς θεωρητικῆς συγγραφῆς Παχωμίου τοῦ Ρουσάνου λαμβάνονται ὅλες ἐκ τοῦ κώδικος EBE 2771, ὅπου τὸ ἐν λόγῳ κείμενο ἀνθολογεῖται στὰ φφ. 233^r-236^v ἐν προκειμένῳ βλ. EBE 2771, φ. 233^v.

40. Βλ. EBE 2771, φ. 236^v [πρόκειται, προφανέστατα, γιὰ τὴ συνήδη ὕλη τῆς Προθεωρίας τῆς Ψαλτικῆς Τέχνης, περὶ τῆς ὁποίας ὁ Παχώμιος σημειώνει ὅτι «ἔξεστι ποσὺς γνῶναι τῷ φιλομαθεῖ» (βλ. αὐτόδι): εὐλόγως, λοιπόν, ἡ συγγραφή τοῦ Ρουσάνου πρέπει νὰ ἐκληφθεῖ ὡς τὸ μετὰ τὴν Προθεωρίαν ἐπόμενο ὑποβοηθητικὸ ἐγχειρίδιον γιὰ τὸν ὑποψήφιο ψάλτη].

41. Βλ. EBE 2771, φ. 236^v.

42. Τεκμαίρεται ἀδιαμφισβητήτως ἀπὸ τὴν προμνημονευθεῖσα ἐπιστολὴ [Ἰγνατίῳ Ἀντίσσης] Παχωμίου τοῦ Ρουσάνου.

43. Πρβλ. καὶ ΣΕΡΓΗ, ὁ.π., σσ. 159-160.

44. Βλ. ΡΟΥΣΑΝΟΥ, Ἰγνατίῳ Ἀντίσσης, σ. 692.

ἐμφαντικῶς, καθ' ὅτι ὁ Ρουσάνος, στὸ μέσον περίπου τῆς πραγματείας του (κατὰ τακτική, πάντως, ὄχι ἄγνωστη σὲ παρόμοια θεωρητικὰ ἐγχειρίδια⁴⁵), ἐπιμένει διὰ μακρὸν στὴν ἔννοια τῆς «διπλοφωνίας», τὴν ὁποία καὶ ἐρμηνεύει διεξοδικῶς: «Ἐντεῦθεν οὖν γίνεται ἡ διπλοφωνία δι' ἐπιτεταμένης καὶ ἀνειμένης φωνῆς, ἰσοχρόνως τοῦ ἐπιτεταμένου τῷ ἀνειμένῳ κατὰ ταῦτὸν συμφωνοῦντος· διπλοφωνία γὰρ λέγεται, οὐχ ὡς ἐκ δύο φωνῶν συνισταμένη, ἥτοι ἀνιουσῶν ἢ κατιουσῶν, ἐπεὶ κατὰ τοῦτο διφώνια ἐλέγετο μᾶλλον ἄν, οὐδ' ὅτι ἄρτιός ἐστιν ὁ ἄριθμός, ἐπεὶ ἐν πολλοῖς τοῦτο συνέβαινεν ἄν, ὄντων πολλῶν τῶν ἄρτιων, ἀλλ' ὅτι ἀρχόμενος ὑπόθου τέταρτον ἢ καὶ πλάγιον τετάρτου ἤχον, ἐάν τις ἐξέλθῃ ἐπὶ τὰ φωνάς, εἴτε ἐπὶ τὸ ὀξύτερον εἴτε ἐπὶ τὸ βαρύτερον, ἔρχεται εἰς τὸν αὐτὸν ἤχον ὅνπερ αὐτὸς κρατεῖς, καὶ εὐρίσκεται συμψάλλων σοι τὸν αὐτὸν ἤχον· καὶ διὰ τοῦτο λέγεται διπλοφωνία, ὡς ἐκ χθαμαλῆς καὶ ὑψηλῆς φωνῆς συνισταμένου τοῦ μέλους, ὃ καὶ ἀντιφώνια λέγεται»⁴⁶. Θὰ ἀκουσθεῖ, ἐνδεχομένως, ὑπερβολικὸ, ἀλλὰ προσωπικῶς πιθανολογοῦμε ὅτι ὁ Παχώμιος, μέσω τῆς συγκεκριμένης περικοπῆς, ἀποπειρᾶται, πρὸς τοῖς ἄλλοις, αἰτιολόγησιν ἐκείνου τοῦ φωνητικοῦ φαινομένου, τοῦ φυσικῶ τῷ τρόπῳ προκαλουμένου κατὰ τὴ συμψαλμώδησιν ἐνηλίκων ἀνδρῶν μετὰ ἀνηλίκων παιδιῶν ἢ γυναικῶν, φαινομένου δηλαδὴ ποῦ εἶναι θεμιτὸ νὰ εἰκάσουμε ὅτι θὰ προβλημάτιζε τοὺς μαθητὲς κατὰ τὴ διδασκαλία τῆς μουσικῆς στὸ μνημονευθὲν λεσβιακὸ διδακτήριον⁴⁷.

45. Πρβλ. αἴφνης Ἑρωταποκρίσεις, σσ. 96-99, ὅπου ἀπαντᾷ [σὲ ἀπόσπασμα ὑπὸ τὸν τίτλο· «Ἐτέρα μέθοδος τῆς διπλοφωνίας» (στίχοι τῆς συγγραφῆς 750-783· βλ. καὶ τὸν ὑπομνηματικὸ σχολιασμὸ τους στίς σσ. 147-148 τῆς ἰδίας ἐκδόσεως, ὅπου ἐπισημαίνονται καὶ οἱ ὑπάρχουσες προγενέστερες δημοσιεύσεις τοῦ συγκεκριμένου ἀποσπάσματος)] ἢ πλέον γνωστὴ παρεμφερῆς ἀναφορὰ περὶ διπλοφωνίας.

46. Βλ. EBE 2771, φ. 235^{r-v}.

47. Γιὰ τὸν εἰκοτολογούμενον συσχετισμὸ τῆς ἐννοίας τῆς διπλοφωνίας (ἢ τοῦ ἄλλως λεγομένου διπλασμοῦ) πρὸς τὴν ἀνωτέρω ἐπισημανθεῖσα «τονικὴ διαφοροποίηση» μετὰξὺ ἀνδρικῶν καὶ παιδικῶν φωνῶν, ἐνισχυτικὸ εἶναι, ἐνδεχομένως, τὸ ἀκόλουθο ἐπίτιτλο μελοποιήματος ἐκ τῆς ἀκολουθίας τῆς καμίνου, ἀνδολογούμενο στὸν κώδικα EBE 2406, φ. 151^r: *Ἠχίσματα δὲ λέγομεν κρατημάτων πλαγίων τετάρτων· ἀνάλογα πρὸς τὸν διπλασμὸν τῆς φωνῆς τῶν παιδῶν· εἰς δὲ τὸ τέλος τοῦ ἡχίσματος λέγομεν ἀπόκρισιν πάντες εἰς τὴν αὐτὴν φωνήν, οὕτως· [ἤχος] πλ. δ' Εὐλογητὸς εἰ, Κύριε, σῶσον ἡμᾶς* [πρβλ. VELIMIROVIĆ, Liturgical Drama, pp. 358, 379. ΣΤΑΘΗ, *Οἱ ἀναγραμματοισμοὶ καὶ τὰ μαθήματα*, σ. 115, ὑποσημ. 1].

Κατὰ τὰ λοιπά, ἐνδιαφέρει νὰ τονισθεῖ ἐδῶ ἡ τοποχρονολογικὴ διάστασις τῆς παρούσης πραγματείας. Συμφώνως πρὸς τὰ δεδομένα τῆς ὥς τώρα ἐρεῦνης, ἡ «ἐρμηνεία εἰς τὴν μουσικὴν» πρέπει μᾶλλον νὰ ἐκπονήθηκε στὴ Ζάκυνθο κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη τοῦ δευτέρου τετάρτου τοῦ 13' αἰῶνος⁴⁸. Λαμβανομένης ὑπ' ὅψιν τῆς κατὰ δύο αἰῶνες προγενέστερης ὁμοειδοῦς συγγραφικῆς παραγωγῆς, ἄμεση εἶναι ἡ διαπίστωση ὅτι μὲ τὴν παράδοσιν καὶ αὐτοῦ τοῦ θεωρητικοῦ ψαλτικοῦ ἐγχειριδίου συμπληρώνεται, κατ' ἄκρως ἐνδιαφέροντα τρόπον, ἓνας οἰονεὶ μουσικὸς χάρτης ποὺ διατρέχει βασικὰ ἐλληνοφῶνα ὀρθόδοξα κέντρα. Γιὰ τὴν πλήρη ἀπαρίθμηση τῶν σχετικῶν δεδομένων θὰ χρειάζοταν ἰδιαιτέρο μελέτημα, γονὸς ποὺ μᾶς ἀναγκάζει, ἀποσιωπώντας τὴν πλησμονὴ τῶν ὡς σήμερον γνωστῶν – ἀνωνύμων ἢ ἐπωνύμων, ἐλασσόνων ἢ μειζόνων – θεωρητικῶν συγγραφῶν⁴⁹, νὰ σταθοῦμε ἐδῶ, ἐπιλεκτικῶς, στίς κυριώτερες ἐξ αὐτῶν. Συγκεκριμένως, οἱ καταγεγραμμένες θεωρητικὲς πραγματείαι τῆς ψαλτικῆς τέχνης ἐκκινοῦν ἀπὸ τὸν 10' αἰῶνα καὶ τὰ Ἱεροσόλυμα, μὲ τὴν περίφημη συγγραφὴ τοῦ «Ἀγιοπολίτη», βιβλίου δηλαδὴ περιέχοντος μουσικὰς διδασκαλίας «ἀγίων τινῶν καὶ ἀσκητῶν βίῳ διαλαμψάντων ἐν τῇ ἀγίᾳ πόλει τῶν Ἱεροσολύμων»⁵⁰, ἀλλὰ καὶ τίς ἀποδιδόμενες στὸν Δαμασκηνὸ Ἰωάννη «ἐρωταποκρίσεις τῆς παπαδικῆς τέχνης»⁵¹, ὡς ἐπόμενο δὲ βασικὸ σταθμὸ ἔχουν τὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ τίς κατὰ τὸν 15' αἰῶνα πρῶτες ἐπώνυμες θεωρητικὲς συγγραφές Γαβριήλ τοῦ ἱερομονάχου⁵² καὶ Μανουὴλ Δούκα λαμπαδαρίου τοῦ Χρυσάφη⁵³. Στὴ

48. Τοῦτο, βεβαίως, ἰσχύει ἐφ' ὅσον ἡ χρονολογία 1529, ἡ ἀπαντῶσα στὸν –περιέχοντα τὴν παρούσα θεωρητικὴ συγγραφὴ– αὐτόγραφο τοῦ Ρουσάνου κώδικα EBE 2771 (βλ. σχετικῶς ἄνωτέρω, ὑποσημείωση 32), συσχετισθεῖ ὄντως (ὡς *terminus ante quem*) πρὸς τὴ σύνταξιν τῆς ἐν λόγῳ πραγματείας.

49. Ἐπαρκὴ ἐνημέρωση περὶ τῶν ὑφισταμένων ψαλτικῶν θεωρητικογραφημάτων προσφέρουν οἱ ἀκόλουθοι μελέτες: ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΕΡΑΜΕΩΣ, Βυζαντινῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς ἐγχειρίδια. THIBAUT, *Les traites de musique byzantine*. HANNICK, *Die Lehrschriften zur byzantinischen Kirchenmusik* [= HANNICK, *Τὰ διδασκτικὰ συγγράμματα*] (μὲ ἐκτενὴ βιβλιογραφία). ΑΛΥΤΙΖΑΚΗ, *Ἡ ὀκταχμία*, σσ. 134-164.

50. Βλ. Ἀγιοπολίτης.

51. Βλ. Ἐρωταποκρίσεις.

52. Βλ. Γαβριήλ.

53. Βλ. Χρυσάφης.

συνέχεια, κυρίως μετὰ τὴν πτώση τῆς Πόλης καὶ τὴν ἀναπόφευκτη μετατόπιση ὅποιασδήποτε μουσικῆς δημιουργίας ἀπὸ τὸν καθ'αυτὸ τουρκοκρατούμενο ἑλλαδικὸν χώρον σὲ ἄλλα περιφερειακὰ κέντρα⁵⁴, παρόμοιες θεωρητικὲς πραγματεῖες καταγράφονται στὴν Κρήτη καὶ στὴν Κύπρο. Τόσο ἐξ ἐπόψεως χρόνου γραφῆς ὅσο καὶ ἐξ ἐπόψεως πληθώρας τῶν παραδιδωμένων θεωρητικογραφημάτων προηγεῖται ἡ Κρήτη, ὅπου μεταξὺ ἄλλων ἐντοπίζονται τρία σχετικὰ ἐγχειρίδια, ἐπώνυμα δημιουργήματα τῶν Ἰωάννου Λάσκαρη τοῦ Καλομισίδου⁵⁵, Ἰωάννου ἱερέως τοῦ Πλουσιαδηνοῦ (κατόπιν ἐπισκόπου Μεθώνης Ἰωσήφ)⁵⁶ καὶ Ἀκακίου τοῦ Χαλκεοπούλου⁵⁷, ἐγχρονιζόμενα τὰ μὲν δύο πρῶτα στὸ πρῶτο καὶ δεύτερο, ἀντιστοίχως, ἡμισυ τοῦ 15 αἰῶνος, τὸ δὲ τρίτο στὶς ἀρχὲς τοῦ 16 αἰῶνος. Στὴν Κύπρο ἀπαντᾷ μόνον ἡ θεωρητικὴ συγγραφὴ Ἰερωνύμου Τραγωδιστοῦ τοῦ Κυπρίου⁵⁸, κείμενο ποὺ συντάσσεται περὶ τὰ ἔτη 1556-1557⁵⁹. Ἀκριβῶς μεταξὺ αὐτῆς τῆς ὁμοειδοῦς συγγραφικῆς δραστηριότητος τῶν Κρητῶν καὶ τῶν Κυπρίων ὁμοτέχνων τοῦ τοποθετεῖται χρονικῶς ἡ

54. Πρβλ. καὶ ΧΑΤΖΗΓΙΑΚΟΜΗ, *Ἡ ἐκκλησιαστικὴ μουσικὴ τοῦ ἑλληνισμοῦ μετὰ τὴν ἄλωση*, σσ. 22-31.

55. Βλ. BENTAS, *The treatise on music by John Laskaris*. ΑΛΥΤΖΑΚΗ, ὁ.π., σσ. 239-240. Περὶ τοῦ ἀνδρὸς βλ. VELIMIROVIĆ, John Vatatzes and John Laskaris.

56. Βλ. ΑΛΥΤΖΑΚΗ, ὁ.π., σσ. 235-239. TOULIATOS, Ioannes Plousiadenos. Περὶ τοῦ ἀνδρὸς βλ. ΛΑΟΥΡΔΑ, Ἰωάννου τοῦ Πλουσιαδηνοῦ, ὑποδηχαι πρὸς τοὺς ἱερεῖς τῆς Κρήτης. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑ, Ἰωάννου Πλουσιαδηνοῦ ἐγκύκλιος ἐπιστολὴ πρὸς τοὺς ἱερεῖς τοῦ Χάνδακος. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑ, *Recherches sur la vie de Jean Plousiadénos*. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑ, *Ἀρχιερεῖς Μεθώνης, Κορώνης καὶ Μονεμβασίας γύρω στὰ 1500*. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑ, *Πρωτοπαπάδες καὶ Πρωτοψάλται Χάνδακος*. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑ, *Ἀνέκδοτοι στίχοι καὶ νέος αὐτόγραφος κώδιξ τοῦ Ἰωάννου Πλουσιαδηνοῦ*. MITSAKIS, *The genuineness of the salutatory poem on Mary the Virgin by John (later Joseph) Plousiadenos*. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, *Ὁ αὐτόγραφος "Θρῆνος τῆς Θεοτόκου" τοῦ Ἰωάννη Πλουσιαδηνοῦ*. ΤΣΕΛΙΚΑ, *Μεθώνη καὶ Κορώνη στὴν ἱστορία τῆς ἐλληνικῆς παλαιογραφίας*, σσ. 187-188.

57. Ἦδη ἐκδόθηκε πλήρης (ἄνευ τῶν σχετικῶν μουσικῶν παραδειγμάτων) εἰς *Χαλκεόπουλος* [ἐνῶ ἐτοιμάζεται κριτικὴ ἔκδοσις, γιὰ τὰ *Corpus scriptorum de re musica*, ἀπὸ τὸν Γρ. Θ. Στάθη (βλ. σχετικῶς ΣΤΑΘΗ, *Φάκελος Μαθήματος*, σσ. 11 καὶ 154. Πρβλ. ΣΤΑΘΗ, *Συμπόσιον*, σσ. 24-25. ΣΤΑΘΗ, *Ἡ ἐξήγηση τῆς ψαλτικῆς τέχνης*, σσ. 349 (ὑπόσημ. 41) καὶ 359-361)].

58. Βλ. *Ἰερώνυμος Τραγωδιστής*. Περὶ τοῦ ἀνδρὸς βλ. STRUNK, *A Cypriot in Venice*. ΑΓΑΠΗΤΟΥ, *Ἰερώνυμος Τραγωδιστὴς ὁ Κύπριος*.

59. Πρβλ. ΑΓΑΠΗΤΟΥ, ὁ.π., σ. 295.

πραγματεία τοῦ Παχωμίου· τὸ κείμενό του –ἐὰν ἐξαιρεθοῦν οἱ ἐν πολλοῖς ιδιότυπες θεωρητικὲς συγγραφές Ἀκακίου τοῦ Χαλκεοπούλου (ὑπὸ τὸν τίτλο· «τὰ τῆς μουσικῆς ἀκριβολογήματα») καὶ ἡ, οὕτως ἢ ἄλλως μεταγενέστερη, Ἱερωνύμου Τραγωδιστοῦ τοῦ Κυπρίου (ὑπὸ τὸν τίτλο· «περὶ χρειᾶς μουσικῆς γραικῶν χαρακτήρων»)– φέρει σαφεῖς ἐπιρροές ἀπὸ συλλήβδην τὰ προμνημονευθέντα ἐγχειρίδια, σὲ τέτοιο, μάλιστα, σημεῖο ὥστε οἱ ἀνιχνεύμενες ἐξαρτήσεις νὰ «κλονίζουν» κατὰ πολὺ τὴν πρωτοτυπία τοῦ διατυπομένου θεωρητικοῦ λόγου τοῦ Ρουσάνου. Μία, ἐξ ἐπόψεως ἀμιγῶς μουσικολογικῆς ἀναλύσεως, ἐξειδικευμένη ὑποστήριξη τῆς παραπάνω παρατηρήσεως παρουσιάζει, ἀναμφιβόλως, ἐξαιρετικὸ ἐνδιαφέρον, δυστυχῶς ὅμως δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐπιχειρηθεῖ στὸ πλαίσιο τοῦ παρόντος κειμένου⁶⁰. Ἐνδεικτικῶς μόνον νὰ σημειωθεῖ ὅτι ὁ Ρουσάνος ἀναπλάθει, βάσει τοῦ προσωπικοῦ του γλωσσικοῦ αἰσθητηρίου, πάγκοινες –ἀνακυκλούμενες στὰ μνημονευθέντα θεωρητικὰ ἐγχειρίδια– θεωρητικὲς ἀρχές τῆς ψαλτικῆς τέχνης, κυρίως ἐπὶ τῶν θεμάτων τῆς παραλλαγῆς, μετροφωνίας καὶ μέλους, τῆς διπλοφωνίας, τῶν θέσεων καὶ τῶν φθορῶν, τῶν ζητημάτων, δηλαδή, ποὺ ἀποτελοῦν καὶ τὰ περιεχόμενα στὴν πραγματεία του βασικὰ κεφάλαια. Ἐπισημαίνουμε, δειγματικῶς, δύο μόνον, πασιφανῶς παράλληλα, χωρία

α) Ὁ ὅρισμός τῆς ἔννοιας τῆς φθορᾶς

Γιὰ τὸ περὶ φθορῶν κεφάλαιο τῆς ψαλτικῆς θεωρίας ἀναντικατάστατη εἶναι ἡ διδασκαλία Μανουὴλ Δούκα λαμπαδαρίου τοῦ Χρυσάφη⁶¹, στοιχεῖα ἀπὸ τὴν ὁποία ἐρανίζονται ὅλοι σχεδὸν οἱ μεταγενεστέρως ἀσχοληθέντες μὲ τὸ θέμα θεωρητικογράφοι. Ὁ ὅρισμός τῆς φθορᾶς παραδίδεται ἀπὸ τὸν Χρυσάφη ὡς ἀκολούθως:

«Φθορά ἐστὶ τὸ παρ' ἐλπίδα φθεῖρειν τὸ μέλος τοῦ ψαλλομένου ἤχου καὶ ποιεῖν ἄλλο μέλος καὶ ἐναλλαγὴν μερικὴν ἀπὸ τοῦ ψαλλομένου ἤχου εἰς ἄλλον δι' ὀλίγου. εἶτα πάλιν, λυομένης τῆς φθορᾶς, ψάλλεται ὁ προψαλλόμενος ἤχος εἰς τὴν ἰδέαν αὐτοῦ, καθὼς καὶ πρὸ τῆς φθορᾶς»⁶².

60. Ὁ ἀρμόδιος σχολιασμός θὰ κατατεθεῖ, πάντως, στὰ ὑπομνήματα τῆς κριτικῆς ἐκδόσεως τοῦ ἐξεταζομένου κειμένου.

61. Βλ. Χρυσάφη, σσ. 48-67.

62. Αὐτόθι, σ. 48²¹⁸⁻²²².

Παραμεφερῶς, ὁ ἀντίστοιχος ὁρισμὸς τοῦ Ρουσάνου διαμορφώνεται ὡς ἑξῆς:

«Φθορᾶς δὲ προτιθεμένης, δεῖ λοιπὸν παραλλαγίζειν κατὰ τὸν ἦχον ὃν ἡ φθορά σοι δεικνύει, μέχρις ὅτου ἑτέρα φθορά λύσῃ τὴν ταύτης ἐνέργειαν [...] ὀλιγοχρόνιον ἔστι τὸ τῶν φθορῶν μέλος, ὡς νόθον καὶ ἐπίσακτον, καὶ ταχέως μεταπίπτον εἰς τὸ οἰκεῖον»⁶³.

6) Ἡ χρῆσις τοῦ γνωστοῦ θεωρητικοῦ ἀφορισμοῦ «πᾶσα τριφωνία τὸν αὐτὸν ἦχον ποιεῖ»

Ἡ συγκεκριμένη θεωρητικὴ διδαχὴ ἀπαντᾷ κατὰ κόρον στὰ ἐγχειρίδια τῶν Κρητῶν θεωρητικογράφων· ὁ Ἰωάννης Λάσκαρης, αἰφνης, τὴν παραθέτει ἐν κατακλείδι τῆς συγγραφῆς του ὑπὸ μορφὴν νουθεσίας:

«Γίνωσκε, ὦ ἀκροατά, ὅτι πᾶσα τριφωνία τὸν αὐτὸν ἦχον ποιεῖ, ἦγουν ἀπὸ τὸν καθ' ἑν ἦχον εὖγα φωνὰς τρεῖς, πάλιν ὁ αὐτὸς ἦχος ἔστι. αὕτη ἔστι ἡ τριφωνία»⁶⁴.

Αὐτολεξεῖ τὴν ἐπαναλαμβάνει καὶ Ἰωάννης ὁ Πλουσιαδηνός, διευρύνοντάς μάλιστα τὴν ἐρμηνεία τοῦ ἐν λόγῳ κανόνος:

«Ἐνταῦθα θεβαιοῦται καὶ ὁ παλαιὸς ἐκεῖνος κανὼν, ὁ λέγων, πᾶσα τριφωνία τὸν αὐτὸν ἦχον ποιεῖ. ἐν τε ἀναβάσει καὶ αὐθις ἐν καταβάσει. οὐχ ὁμοίως δὲ ἐπὶ πᾶσι καὶ κατὰ πάντων, ἀλλὰ ποτὲ μὲν ἀπὸ μέλους, ποτὲ δὲ ἀπὸ παραλλαγῆς, καὶ ποτὲ μὲν οὕτως ποτὲ δὲ ἄλλως. καὶ ποτὲ μὲν ἀπὸ μέλους μόνον ποτὲ δ' ἀπὸ παραλλαγῆς καὶ μέλους ὁμοῦ, ποτὲ δὲ καὶ ἀπὸ παραλλαγῆς μόνης»⁶⁵.

Ὁ Ρουσάνος τὴν χρησιμοποιεῖ στὴ συνάφεια τοῦ περὶ φθορῶν λόγου του καὶ ἐμφανίζεται περιφραστικώτερος, προχωρώντας σὲ πλέον ἀπτὰ παραδείγματα ἐφαρμογῆς τῆς συγκεκριμένης διδασκαλίας:

«Εἰσὶ γὰρ καὶ φθοραὶ περὶ τὰ μέλη, αἵτινές εἰσιν ἀλλοίωσις καὶ τροπὴ τοῦ κειμένου ἤχου εἰς ἕτερον, ἄνευ παραλλαγῆς φωνῶν. Τοῦτο δὲ πολλάκις ἡ τοιάδε ἢ τοιάδε θέσις ποιεῖ. Ἐπεὶ οὐχ ὥσπερ τὸν πρῶτον ἦχον μελιζόμεν οὕτω καὶ τὸν δεύτερον, οὐδ' ὥσπερ τὸν δεύτερον, οὕτω καὶ τὸν τρίτον καὶ τοὺς λοιπούς. Τοῦτο συμβαίνει διὰ χθαμαλότητα καὶ ἐν τριφωνίᾳ γίνεσθαι· κατιόντες γὰρ ἀπὸ

63. Βλ. EBE 2771, φ.φ. 233^r καὶ 236^v.

64. Βλ. ΑΛΓΓΙΖΑΚΗ, ὅ.π., σ. 240⁶¹⁻⁶³.

65. Αὐτόθι, σ. 235¹³⁻¹⁸.

τοῦ πλαγίου τετάρτου τρεῖς φωνάς, εὐρίσκομεν τὸν αὐτὸν ἦχον· ἀπὸ μέλους μὲν οὖν, οὐ κατὰ τὸν τρόπον τῆς ῥηθείσης παραλλαγῆς· ἀπὸ γὰρ παραλλαγῆς πλάγιος πρῶτου ἐστίν. Ὡσαύτως γίνεται καὶ ἐν τῷ πλαγίῳ τοῦ πρῶτου καὶ ἐν τοῖς λοιποῖς· καὶ αὖθις ἀνιόντες ἀπὸ τοῦ πλαγίου πρῶτου τρεῖς φωνάς, εὐρίσκομεν τῇ ποιότητι τὸν αὐτὸν ἦχον· καὶ ἀπὸ τοῦ δευτέρου τοσαύτας, ὡσαύτως δεύτερον, ἢ νενανώ· καὶ ἀπὸ τοῦ τρίτου, τρίτον· καὶ ἀπὸ τοῦ τετάρτου, τέταρτον»⁶⁶.

Ἀλλὰ καὶ τὸ μεῖζον τμήμα τῆς πραγματείας τοῦ Ρουσάνου, ὅπου ὁ Παχώμιος ἐπιδίδεται σὲ ἀνάλυση τῆς κατ' ἦχον πολύμορφης παραλλαγῆς⁶⁷, κατὰ τὴν ἄποψή μας δὲν ἀποτελεῖ τίποτε περισσότερο ἀπὸ λεκτικὴ ἀνάπτυξη τοῦ περιλαμβανομένου στῆ θεωρητικῆ συγγραφῇ Γαβριήλ τοῦ ἱερομονάχου περιφήμου «κανονίου»⁶⁸, τοῦ δεικνύοντος «πάντας τοὺς ἦχους καὶ ἔχοντος ἄνωθεν καὶ κάτωθεν κυρίους καὶ πλαγίους»⁶⁹. Παρόμοια ἀνάλυση, μάλιστα δὲ κατὰ σαφῶς πληρέστερη ἐκδοχή, ἐντοπίζεται τὸ πρῶτον σὲ κείμενο ἀδῆλου θεωρητικογράφου τοῦ 15^{ου} αἰῶνος, φερόμενο ὑπὸ τὸν τίτλο· «Ἑρμηνεία τῶν φωνῶν καὶ ἡχων»⁷⁰, καθὼς καὶ στῇ συνέχεια σὲ ἀμφοτέρω τὰ ἐγχειρίδια τῶν προμνημονευθέντων Κρητῶν διδασκάλων, οἱ τίτλοι, ἄλλωστε, τῶν ὁποίων εἶναι ἀπολύτως χαρακτηριστικοί: «Παραλλαγή τῆς μουσικῆς» ἐπιγράφεται ἡ συγγραφὴ τοῦ Λάσκαρη⁷¹ καὶ «Ἑρμηνεία τῆς παραλλαγῆς» ἡ ἀντίστοιχη τοῦ Πλουσιαδηνοῦ⁷².

66. Βλ. EBE 2771, φ. 235^v-236^r.

67. Βλ. EBE 2771, φ. 234^r-235^r.

68. Βλ. Γαβριήλ, σ. 92. Πρβλ. ΣΤΑΘΗ, *Τὰ χειρόγραφα Β'*, σ. 702. Χρυσάφης, σ. 76. ΑΛΥΓΙΖΑΚΗ, ὅ.π., σ. 271. ΑΛΥΓΙΖΑΚΗΣ, *Interpretation of tones and modes*, p. 149.

69. Πρβλ. Γαβριήλ, σ. 90⁵⁹⁶⁻⁵⁹⁸.

70. Βλ. ΑΛΥΓΙΖΑΚΗ, *Ἡ ὀκταηχία*, σσ. 230-234. ΑΛΥΓΙΖΑΚΗΣ, *Interpretation of tones and modes*, pp. 143-157. Σημειωτέον, ἐπιπροσδέτως, ὅτι στὸ ἐν λόγω θεωρητικογράφημα ἐμφανίζεται πρωτογενῶς, μάλιστα δὲ δις, καὶ ὁ ἀνωτέρω ἐπισημανθεὶς θεωρητικὸς ἀφορισμὸς «πᾶσα τριφωνία τὸν αὐτὸν ἦχον ποιεῖ». Βλ. συγκεκριμένως στὴ μνημονευθεῖσα ἐκδοσὴ τοῦ ΑΛΥΓΙΖΑΚΗ, σσ. 231⁵⁸ καὶ 233¹³⁷. Πρβλ. τὸ ὅμοιον καὶ στὴν ἀγγλιστὶ προσημειωθεῖσα μελέτη τοῦ ἰδίου, ὅπου καὶ εἰδικώτερος περὶ τῆς ἐν λόγω θεωρητικῆς ἀποφάνσεως σχολιασμός.

71. Βλ. ΑΛΥΓΙΖΑΚΗ, *Ἡ ὀκταηχία*, σ. 239.

72. *Αὐτόδι*, σ. 235.

Διατυπώνοντας τις παραπάνω ακροδιγιείς επισημάνσεις διερωτώμεθα· σαφηνίζουμε ὄντως τὰ σχετικά μὲ τὴ θεωρητικὴ συγγραφὴ τοῦ Ρουσάνου ἢ μήπως ἀναδεικνύουμε περαιτέρω ἀναπάντητα ἐρωτήματα; Φαίνεται, ὅμως, ὅτι γιὰ τὴν περίπτωσιν τοῦ Παχωμίου, ὅπως καὶ ὁ ἴδιος σημειώνει σὲ κάποια ἀποστροφή τοῦ κειμένου του, παραμένει «ἀσύστατον ἑκάτερον αὐτῶν ἄνευ θ' αὐτέρου»⁷³. Συνοψίζοντας, θὰ παρατηρούσαμε ὅτι σὲ τόπο καὶ χρόνον ὅπου παραμένει ἀμάρτυρη παρουσία διδασκάλων ἢ διασπορὰ χειρογράφου πηγαίου ὑλικοῦ⁷⁴, δραστηριοποιεῖται, ὡς μύστης τῆς προϋφισταμένης ψαλτικῆς φιλολογίας, ἄνδρας κάτοχος λιπαρᾶς μουσικῆς παιδείας. Γιὰ νὰ ἀντιγράψουμε καὶ πάλι ἀπὸ τὴν πραγματεία τοῦ Ρουσάνου, «χωρὶς γὰρ τοῦ πρώτου, οὐδὲ τὸ δεύτερον κατορθοῦταί τις δεόντως, μᾶλλον δὲ οὐδόλως, ἀλλ' ὡς ἐν σκοτομῆνῃ ἔοικε πορεύεσθαι»⁷⁵. εὐελπιστοῦμε νέα εὐρήματα στὸ ἐγγὺς μέλλον νὰ φωτίσουν περισσότερο τὴν παροῦσα ὑπόθεσιν.

73. Βλ. EBE 2771, φ. 233^v-234^r.

74. Γενικῶς γιὰ τὰ ἀποκείμενα στὴ Ζάκυνθο μουσικὰ χειρόγραφα βλ. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Κατάλογος*. ΑΔΑΜΗ, *Κατάλογος*. Πρβλ. καὶ ΧΑΤΖΗΓΙΑΚΟΥΜΗ, *Χειρόγραφα*, σσ. 150-151, 169-170, 172-173, 176-177, 181-182, 185, 199, 203, 207-209, 212, 215, 217. Βλ. ἐπίσης ΒΕΗ, *Φωσκολιανὴ βιβλιοθήκη*.

75. Βλ. EBE 2771, φ. 233^v.

